T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Tefsîr Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

# İBN EBÎ ZEMENÎN'İN HAYATI ESERLERİ VE TEFSİRİNDEKİ METODU

Yılmaz KARADOĞAN
15908007

Danışman
Prof. Dr. Ali AKAY

Diyarbakır 2019

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Tefsîr Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

# İBN EBÎ ZEMENÎN'İN HAYATI ESERLERİ VE TEFSİRİNDEKİ METODU

Yılmaz KARADOĞAN
15908007

Danışman
Prof. Dr. Ali AKAY

Diyarbakır 2019

# TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "İbn Ebî Zemenîn'in Hayatı Eserleri ve Tefsîrindeki Metodu" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

04/10/2019

Yılmaz KARADOĞAN

T.C

DİCLE UNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

DİYARBAKIR

Yılmaz KARADOĞAN tarafından yapılan "İbn Ebî Zemenîn'in Hayatı Eserleri ve Tefsîrindeki Metodu" konulu bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesinin

Ünvanı Adı Soyadı

Başkan: Prof. Dr. Ali AKAY

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahman ENSARİ

Üye: Dr. Öğr. Üyesi M. Yusuf HAKLI

Tez Savunma Sınavı Tarihi: 04 / 10 / 2019

Yukarıdaki bilgilerin doğruluğunu onaylarım.

… / … / 2019

Prof. Dr. Nazım HASIRCI

ENSTİTÜ MÜDÜRÜ

( MÜHÜR )

# ÖNSÖZ

İslam dininin temel kaynağı ve kutsal metni olan Kur'ân-ı Kerim yaklaşık yirmi üç yıl zarfında Cebrail (s.a.v) vasıtasıyla Hz. Muhammed'e (s.a.v) ulaştırılmıştır. Hz. Peygamber kendi yaşantısı ve sözleriyle Kur'ân'ın okunmasını, anlaşılmasını, yaşanmasını ve hayata aktarılmasını tavsiye ve teşvik etmiş ve bunun için azami gayretin gösterilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu anlamda Allah'ın insanlığa göndermiş olduğu bu son kitap, dünya tarihinde başka hiçbir kitaba nasip olmamış bir teveccühe mazhar olmuştur. Nitekim İslam âlimleri, Kur'ân-ı Kerim üzerinde tefekkür etmeyi ve onun anlaşılması ve yaşanması için gayret göstermeyi ilahi bir vazife olarak görmüşlerdir. Bu sayede sonraki nesillere örneğine rastlanması mümkün olmayan bir ilmi miras bırakmışlardır. İşte bu ilmi mirasın ortaya çıkmasında büyük katkılarının olduğunu düşündüğümüz ve bunları anılmaya değer bulduğumuz özellikle Endülüs bölgesinde ilmi kimliğiyle ön plana çıkmış olan âlimlerden biri de İbn Ebî Zemenîn'dir.

İbn Ebî Zemenîn tefsîr tarihinde çok meşhur bir müfessir olmamakla birlikte, özellikle Yahyâ b.Sellam'ın tefsîrinin bir özeti niteliğinde olan "Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz" adlı eseri Endülüs tefsîr geleneğinin ilk örneklerindendir. Aynı zamanda İbn Ebî Zemenîn, Yahyâ b.Sellam'ın tefsîrini ihtisâr etmekle yetinmemiş eklemeler ve şerhler yaparak eseri zenginleştirmiştir.

İşte bu mülazahalardan hareketle, çalışmamıza konu olan müfessirin yaşadığı dönemin ilmi yapısını, hayatını, eserlerini ve tefsîri bağlamında tefsîr metodunu incelemeyi uygun gördük.

Çalışma, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın konusu, amacı ve metodu belirtildikten sonra tefsîr ilmi, tarihi ve tefsîr çeşitleri hakkında özet bilgi verilmiştir. Birinci bölümde İbn Ebî Zemenîn'in hayatı, yaşadığı

dönem, ilmî şahsiyeti, hocaları, öğrencileri ve eserlerine temas edilmiştir. İkinci bölümde ise İbn Ebî Zemenîn'in tefsîrinde kullandığı metot örneklerle ele alınmıştır.

Çalışmamızı hazırlarken yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Ali AKAY'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca çalışmam boyunca yanımda olan sevgili eşime ve aileme müteşekkir olduğumu belirtmek isterim.

YILMAZ KARADOĞAN

DİYARBAKIR-2019

# ÖZET

"İbn Ebî Zemenîn'in hayatı, eserleri ve "Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz" adlı eseri bağlamında tefsîr metodunu ele aldığımız bu çalışma bir giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır.

Çalışmanın giriş bölümünde, araştırmanın amacı, yöntemi ve tefsîr ilmiyle ilgili genel bilgiler üzerinde durulmuştur. Burada araştırmanın konusu, amacı ve yöntemi belirlendikten sonra tefsîr ilmi ve Endülüs tefsîr geleneğiyle ilgili bilgilere yer verilmiştir. Çalışmanın birinci bölümü İbn Ebî Zemenîn'in hayatı, eserleri, hocaları, öğrencileri ve yaşadığı döneme tahsis edilmiştir. Burada onun, hayatı, eserleri, ilmi kişiliği ve yaşadığı dönem genel hatlarıyla ele alınarak incelenmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise İbn Ebî Zemenîn'in tefsîrindeki metodunun ele alınıp örneklerle incelenmiştir. İbn Ebî Zemenîn tefsîrinde, Yahyâ b. Sellâm'ın tefsîrinin tekrarlarını atarak eklemelerde bulunması, rivâyetlere çokça yer vermesi ve bu açıdan rivâyet tefsîri kabul edilmesi, dilinin sade ve anlaşılır olması ve Endülüs tefsîr geleneğinin ilk örneklerinden olması onun öne çıkan bazı özelliklerindendir.



**Anahtar Kelimeler**

İbn Ebî Zemenîn, Yahyâ b. Sellâm, Kur'ân, Tefsîr, Tefsîr Metodu

# ABSTRACT

This study that we handle about the method of tafseer in the context of the life of İbn Ebi Zemenîn, his works and his tafseer which is called as "Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz consists as introduction and two main parts.

İn the introduction part of the study it is focused on purpose of the study, its methods and the informations about tafseer. After the subject and purpose of the study it is taken place about the informations of tafseer and the tradition of tafseer in Endülüs. In the first part of the study it is dedicated the life of İbn Ebi Zemenîn, his works, his teachers, his students and the century that he live. The life of İbn Ebi Zemenîn, his works and his scientific personality are examined in general lines.

İn the second part of the study the method of the tafseer of İbn Ebi Zemenîn by giving examples. İt is some specifications of his tafseer that has additions by removing the repeats at the tafseer of Yahya b. Sellam and that has lots of narratives and that is accepted as narrational tafseer and that has a clear and simple speech and that it is the first examples of the tafseer tradition.



**Keywords**

İbn Ebi Zemenîn, Yahya b. Sellam, Kur'an, Tefseer, Method of Tefseer

# İÇİNDEKİLER

**Sayfa No.**

**ÖNSÖZ** ..... **I**
**ÖZET** ..... **III**
**ABSTRACT** ..... **IV**
**İÇİNDEKİLER** ..... **V**
**KISALTMALAR** ..... **VIII**
**GİRİŞ** ..... **1**
**1. ÇALIŞMANIN KONUSU, ÖNEMİ, AMACI VE METODU** ..... **1**
1.1. Çalışmanın Konusu ..... 1
1.2. Çalışmanın Amacı ve Önemi ..... 1
1.3. Çalışmanın Metodu ..... 2
**2. TEFSİR İLMİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER** ..... **3**
2.1. Tefsîrin Anlamı ..... 3
2.1.1. Sözlük Anlamı ..... 3
2.1.2. Terim Anlamı ..... 5
2.2. Tefsîrin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi ..... 6
2.3. Tefsîr Çeşitleri ..... 8
2.3.1. Rivâyet Tefsîri ..... 9
2.3.1.1. Kur'ân'ın Kur'ân ile Tefsîri ..... 10
2.3.1.2. Kur'ân'ın Hadis ile Tefsîri ..... 10
2.3.1.3. Kur'ân'ın Sahabe Sözüyle Tefsîri ..... 11
2.3.2. Dirâyet Tefsîri ..... 12
**3. ENDÜLÜS BÖLGESİNDE TEFSİR** ..... **13**
3.1. Endülüs Tefsîr Kültürü ..... 13
3.2. Endülüs Bölgesindeki Meşhur Bazı Müfessirler ..... 15

**BİRİNCİ BÖLÜM**

**İBN EBİ ZEMENİN'İN HAYATI VE ESERLERİ**

**1.1. HAYATI ..... 17**
**1.2. İLMİ KİŞİLİĞİ ..... 18**
**1.3. HOCALARI ..... 20**
**1.4. ÖĞRENCİLERİ ..... 22**
**1.5. ESERLERİ ..... 24**
1.5.1. Tefsîr ve Hadis İlmiyle İlgili Eserler ..... 25
1.5.2. Fıkıh İlmiyle İlgili Eserler ..... 25
1.5.3. Zühd ve Duayla İlgili Eserler ..... 25
**1.6. YAŞADIĞI DÖNEM SİYASİ, SOSYAL VE KÜLTÜREL ÇEVRE. ..... 26**

**İKİNCİ BÖLÜM**

**İBN EBÎ ZEMENÎN'İN TEFSİRİ VE TEFSİRDEKİ METODU**

**2.1. Tefsîri ..... 30**
**2.2. TEFSÎRU'L-KUR'ÂN'İL-AZÎZ VE TEFSİRU YAHYÂ'NIN KISA BİR MUKAYESESİ ..... 33**
**2.3. TEFSÎR METODU ..... 35**
2.3.1. Kur'ân'ı Kur'ân ile Tefsîri ..... 37
2.3.2. Kur'ân'ı Sünnetle Tefsîri ..... 42
2.3.3. Kur'ân'ı Sahabe Sözüyle Tefsîri ..... 47
2.3.4. Kur'ân'ı Tabiin Sözüyle Tefsîri ..... 51
**2.4. İBN EBÎ ZEMENÎN'İN KUR'ÂN İLİMLERİNE VE BAZI TEFSÎR MESELELERİNE BAKIŞI ..... 57**
2.4.1. Sebeb-i Nüzûl ..... 57
2.4.2. Sûre veya Âyetlerin Mekkî-Medenî Oluşu ..... 60
2.4.3. Âmm-Hâs ..... 62
2.4.4. Nesh ..... 65
2.4.5. İsrailiyyat ..... 68
2.4.6. Mübhemâtü'l-Kur'ân ..... 71
2.4.7. Huruf-u Mukatta ..... 74
2.4.8. Muhkem - Müteşabih ..... 76

2.4.9. Kıraatler Açısından İbn Ebî Zemenîn'inTefsîri ..... 77
2.4.10. Arap Dili Açısından İbn Ebî Zemenîn'in Tefsîri ..... 79
**SONUÇ ..... 82**
**KAYNAKÇA ..... 85**

# KISALTMALAR

| | |
|---|---|
| ***bkz.*** | Bakınız |
| ***b.*** | Bin. |
| ***c.*** | Cilt |
| ***DİA.*** | Diyanet İşleri Başkanlığı İslam Ansiklopedisi |
| ***TDV.*** | Türkiye Diyanet Vakfı |
| ***thk.*** | Tahkik eden |
| ***trz.*** | Tarihsiz. |
| ***Hz.*** | Hazreti |
| ***M.Ü.*** | Marmara Üniversitesi |
| ***mad.*** | Madde |
| ***nşr.*** | Neşreden |
| ***s.*** | Sayfa |
| ***y.y.*** | Yayın yeri yok. |
| ***Çev.*** | Çeviri yapan |
| ***s.a.v.*** | Sallallahu aleyhi ve sellem |
| ***ö.*** | Ölüm |

# GİRİŞ

## 1. ÇALIŞMANIN KONUSU, ÖNEMİ, AMACI VE METODU

### 1.1. Çalışmanın Konusu

Konu, İbn Ebî Zemenîn'in hayatı, kaleme aldığı telifleri ve "Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz" isimli eseri bağlamında tefsîr metodu esas alınarak bu çerçevede sınırlandırılmıştır. Çalışma onun hayatı, eserleri ve tefsîr metoduyla alakalı olduğu için, tefsîr yöntemiyle ilgili konulara yer verilirken bunun dışında kalan diğer konulara yer verilmemiştir. Tefsîr metodu ele alınırken örneklere başvurulmuştur. Ayrıca konunun bir bütün içerisinde anlaşılması için tefsîr ilmine dair bazı açıklamalara değinilmiştir.

### 1.2. Çalışmanın Amacı ve Önemi

Yüce yaratıcıdan rahmet ve hidâyet pınarı olarak insanlığa tebliğ edilen Kur'ân-ı Kerîm'den, yeryüzündeki bütün insanların istifade edebîlmesi için, onun her çağda eksiksiz ve hatasız olarak tefsîr edilmesi, anlaşılması ve yaşanması gerekmektedir. Bu gereklilikten dolayı neşvu nema bulan "Tefsîr İlmi", geçmişte bu ilme katkı sunan âlimlerin, günümüzde de öğrenilmesi ve bu kişilerin Tefsîr faaliyetine olan etkilerinin gün yüzüne çıkarılması ile çok daha sağlam bir zemine kavuşacaktır. Endülüs'ün önemli âlimlerinden olan ve hicri dördüncü yüzyılda yaşayan müfessir İbn Ebî Zemenîn'in hayatını, eserlerini, tefsîrini ve tefsîr metodunu gün yüzüne çıkarmak bu hizmetlerden biri olacağını düşünüyoruz. Özellikle Endülüs bölgesinde şöhret bulmuş böylesine çok yönlü bir âlim ile ilgili araştırma yapıp onun bu faaliyetle ilgili birikimini ortaya koymak, tefsir ilmiyle alakalı olarak araştırma yapmak isteyenlere önemli bilgiler sunacaktır.

### 1.3. Çalışmanın Metodu

Bu çalışmada, İbn Ebî Zemenîn'in tefsiriyle birlikte onun hayatı ve ilmi kişiliğini ele alan eserlerini inceledik. İbn Ebî Zemenîn'in ilmîni, tefsîrcilik yönünü ve tefsîr metodunu ortaya koyma gayreti içerisinde olduk. Müellifimiz, yaşadığı dönem olan hicri dördüncü asırda tefsîr, hadis, fıkıh, zühd ve benzeri alanlarda çok kıymetli eserler telif ederek Müslümanlara önemli hizmetlerde bulunmuştur. Dolayısıyla İbn Ebî Zemenîn'in İslam âlimleri arasında çok önemli bir konumu vardır.

Çalışmamızın Giriş Bölümü'nde öncelikle tefsîr ilminin tarihi, genel kavramlar ve konuyla ilgili diğer bilgileri ortaya koyarak bu meseleyle ilgili önemli husuları dile getirmeye çalıştık.

Birinci Bölümde, İbn Ebî Zemenîn'in hayatını, ilmi şahsiyetini, hocalarını, öğrencilerini ve eserlerini anlattık. Daha sonra ise İbn Ebî Zemenîn'in yaşadığı ortamı sosyal ve kültürel çerçevede inceledik. Bu sayede İbn Ebî Zemenîn'in tefsîr metodu ele alınmadan önce yaşadığı dönemin sosyal ve siyasi yapısını genel hatlarıyla işledik. Özellikle onun tefsîr metodunu ortaya çıkaracak önemli ilkeleri gün yüzüne çıkarmaya çabaladık.

Çalışmamızın diğer bölümü olan İkinci Bölümünde ise İbn Ebî Zemenîn'in tefsîrde kullanmış olduğu kaynaklar hakkında kısa ve özet bilgiler vermeyi, onun metodunu ortaya koymak açısından gerekli gördük. İbn Ebî Zemenîn'in Kur'ân anlayışı ve âyetleri yorumlama metodunu işlemeye çalıştık. Bir âyetin başka bir âyet ile, âyetin hadis ile ve sahabe kaynaklı mevkuf veya tâbiîn kaynaklı maktu rivâyetlerle hangi yöntemi kullanarak tefsîr ettiğini inceledikten sonra İbn Ebî Zemenîn'in Kur'ân ilimlerine ve bazı Kur'ân meselelerine yaklaşımını ele aldık. Bu konular çerçevesinde oluşturulan araştırmamız, nihâyette İbn Ebî Zemenîn'in onlara yüklediği anlamlar ve farklılıklarla sonuçlanmıştır.

Bütün bu çalışmaları yaparken ilk olarak İbn Ebî Zemenîn'in tüm eserlerini imkânlar ölçüsünde temin ederek birer birer inceledik. Şüphesiz ki İbn Ebî Zemenîn hakkında başvuracağımız asıl eserler ise onun kendi kaleminden ortaya koymuş

olduğu kitapları olmuştur. İbn Ebî Zemenîn ile ilgili ülkemizde az sayıda da olsa var olan makale ve çalışmaları inceleyip tekrarlardan kaçınmaya çalışarak bu araştırma ve incelemelerden istifade ettik. Böylelikle İbn Ebî Zemenîn'i ve onun bu alanda ortaya koymuş olduğu tefsirini yeniden ele alarak diğer çalışmalarda temas edilmeyen değişik yönleriyle vurgulamaya çalıştık. Kur'ân âyetlerinin meâllerini verirken kuran.diyanet.gov.tr isimli siteden istifade ettik. Ayrıca İbn Ebî Zemenîn'den sunduğumuz terceme ve tefsîrlerde mümkün ölçüde kaynağa uygun olarak aktarmaya riâyet ettik. Bazen de sadeleştirerek aktarma yolunu tercih ettik. Aynı zamanda çalışmamızda İbn Ebî Zemenîn'den bahsederken, yazı ve tezimizde ortaya koyduğumuz çalışmanın kolaylığı açısından, "İbn Ebî Zemenîn", "müfessir" ve "müfessirimiz" ifadelerine yer verdik.

Çalışmanın hazırlanma sûrecinde ilk olarak olarak Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz adlı tefsîr baştan sona okunmuş, tefsîr metodunun belirlenmesi açısından konuları tefsîr etme yöntemi dikkatlice ele alınarak genel bir şekilde incelenmiştir. Yine bu sınıflandırmaya uygun olacak şekilde âyet örnekleri ve meseleler belirlenmiş, müfessirin tefsîr etme yöntemi kendisinin metodunun belirlenmesi açısından zikredilen konu çerçevesinde değerlendirilmiştir. Böylece İbn Ebî Zemenîn'in nasıl bir metot izlediği saptanmaya çalışılmıştır.

## 2. TEFSİR İLMİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Bu bölümde ön hazırlık olması bakımından tefsîr ilmiyle alakalı temel esaslar ve kavramları izah etmeye çalışacağız. Böylelikle tefsîr ilminin kökeni ve tarihi serüveni içerisinde geçirmiş olduğu aşamaları özet olarak sunmaya gayret edeceğiz. İbn Ebî Zemenîn'in tefsîrini incelemeye başlamadan önce, tefsîr ilmine dair bazı terimleri açıklamakta faydalar olduğu kanısındayız. Tefsîrin tarifi, tefsîrin tarihi serüveni, tefsîr çeşitleri bu kısımda işlenen temel başlıklardır.

### 2.1. Tefsîrin Anlamı

#### 2.1.1. Sözlük Anlamı

"Tefsîr" kelimesinin türediği kökle ilgili olarak islam âlimlerince genel anlamda çok karşıt görüşler bulunmamaktadır. Çoğunluğun görüşüne göre tefsir

kelimesi فسر (f-s-r) kökünden türemiştir. Başka bir görüşe göre tefsir kelimesinin harflerinin yer değiştirmesiyle (taklib) سفر (s-f-r) köklerinden türemiştir. Bu kelimelerin anlamlarıyla ilgili olarak sözlüklerde aktarılan bilgilere değinmek istiyoruz.

Sözlükte, makul ve düşünülebilir anlamının gün yüzüne çıkarılması manasında kullanılan el-fesru (الفسر) kelimesi,[1] bununla beraber bir doktorun herhangi bir hastalığı teşhis edebilmek maksadıyla incelediği sınırlı miktardaki su ve sıvı için kullanılır. Bu suyun, zahiri benzerlikten ötürü idrar olduğu da aktarılmaktadır. İlk dönemlerde doktorlar bu suyu inceleyerek hastalığa sebep olmuş durumları ortaya koyarlardı.[2] Tefsîr kelimesinin bu kök anlamının dışında, beyan etmek, izah etmek ve keşfetmek anlamlarına da gelmektedir.[3] السفر kelimesinin kökü, farklı anlamlara gelse de, Arap dilinde kapalı bir şeyin açılması, aydınlatılması ve gün yüzüne çıkarılması anlamlarına geldiği görülmektedir. Örnek olarak Araplar, bir kadının yüzündeki peçeyi kaldırmasını كشفت المرأة عن وجهها (kadın yüzünü açtı) diyerek ifade ederler. Aynı zamanda güneşin doğup vaktin sabah olduğunu أسفرالصبح (sabah oldu, güneşle sabah vakti geldi)" diyerek ifade ederler.[4]

فسر ve سفر (F.S.R. - S.F.R.) kelimeleri anlamları itibariyle benzer olmakla beraber Arap dilinin belagat unsurlarından olan taklib sanatı işin içine dahil edildiğinde, tefsir kelimesi tef'il formatına aktarılmış olacaktır. Bu da iki kelimenin köklerinden biriyle türetilmiş olmasını muhtemel hale getirmektedir.[5]

---

[1] Râğıb el-İsfehânî, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed, **el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân**, Haz: Muhammed Halîl 'Aytânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2001, s. 381.

[2] Muhammed b. Mükerrem İbn Manzûr el-İfrîkî el-Mısrî, **Lisânü'l-Arab**, Dâru Sâdır, Beyrut, trz, c. 5, s. 55.

[3] Ebu'l-Hüseyn Ahmed İbn Faris, **Mu'cemu Mekâyîsi'l-Lüga**, Mısır, 1979, c. 4, s. 504; Halil b. Ahmed el-Ferâhidi, **Kitabu'l-Ayn**, tah. Abdulhamid el-Hendâvî, Beyrut, 2003, c. 3, s. 321; Ebû Mansur Muhammed b. Ahmedel-Ezheri, **Tehzibü'l-Lüga**, Beyrut, 2001, c. 7, s. 283; İsmail b. Abbad Sahib, **El-Muhit fi'l-Lüga**, Beyrut, 1994, c. 8, s. 311; Seyyid Muhammed Murtaza el-Huseyni, Zebîdi, **Tacu'l-Arus,** Kuveyt 1973, c. 13, s. 323; M. Zeki Duman, **Uygulamalı Tefsîr Usulü ve Tefsîr Tarihi**, Kayseri, 1992, s. 43.

[4] İbn Faris, **Mu'cemu Mekâyîsi'l-Lüga**, Mısır, 1979, c. 3, s. 82.

[5] İsmail Cerrahoğlu, **Kur'ân Tefsîrinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller**, AÜİF Basımevi, Ankara, 1968, s. 7.

### 2.1.2. Terim Anlamı

Yüce Rabbimizin insanlığa göndermiş olduğu kitabı açıklama ve muğlak olarak addedildiği ön görülen âyetlerin anlamlarını ortaya koyarak izah etme ameliyesi olarak ifade edebileceğimiz tefsîr, sözlük anlamındaki "muğlaklığı giderme, keşfetme, açığa çıkarma" kıstaslarına dayanarak terim ve lugat manasını kazanmıştır. Yüce kitabın açıklanması mevzu bahis olduğunda tefsîr kelimesi, özetle "müşkil olan lafızlardan neyin kastedildiğini ve ilahi muradın ne anlama geldiğini ortaya koymak"[6] şeklinde tanımlanmıştır. Müşkil lafızlardan kastedilen anlamların neyi ifade ettiğini, Kur'ân-ı Kerîm açıklanması söz konusu olunca onun tefsirini en iyi bilen, tereddütsüz o kelâmı indiren kişinin kendisi olacaktır. Bundan dolayı olacak ki âlimlerin yanında tefsîr denildiği zaman rivâyet kaynaklı tefsîr anlaşılmış ve rivâyet olarak aktarılanlar tefsîr olarak değer görmüştür.

Bununla beraber te'vil, tefsîr âlimlerinin yorum eksenli izahları olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda tefsîrin bir kavram olarak izah edilmesinde müfessirlerin ve Ulumu'l- Kur'ân'la ilgilenen her âlimin, farklılık içeren çeşitli şartlar sebebiyle değişik özellikleri kıstas edindiklerini ifade edebiliriz. Örnek olarak bazı âlimler tefsîr kavramını şöyle tanımlamışlardır:

"Tefsîr kelimesinin terim anlamı, Kur'ân âyetlerinin nüzûlü, bu âyetlerde bahsedilen halleri, kıssaları ve âyetlerin iniş sebeplerini incelenmesini ifade eder. Aynı zamanda sûrelerin mekkî-medenî oluşlarını, muhkemlik ve müteşâbihliğini, nesh durumunu, umum ve hususunu, mutlak lafızlarının takyidini, genel lafızların tefsirini, helallik ve haramlık hususunu, Allah'ın kullarını müjdeleyip korkutması, yaratıcının emrettiklerini, yasakladıklarını ve önceki kavimlerle ilgili olarak anlatılan uzunca hayat pasajlarını düzenlemeyi ve bunları titizlikle işlemeyi konu edinir."[7] Tefsir tanımının bu şekilde yapılması, tefsîr faaliyetini bir İslamî ilim olmaktan ziyade Kur'ân âyetlerini farklı yöntemler kullanarak da düzenlemenin bir aracı kabul edilerek ele alındığını göstermektedir. Sonuç olarak bu durum tefsîr ilminin genel olarak hangi anlamlar taşıdığıyla ilgili olarak kesin bir yargıya kavuşmamızı

[6] İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, c. 5, s. 55.
[7] Ali b. Muhammed b. Ali Cürcânî, **Kitâbu't-Ta'rîfât**, Thk: İbrâhim el-Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 2002, s. 56; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr es-Suyûtî, **el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân**, Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 2004, c. 4, s. 449.

sağlamamayaktadır. Ayrıca tefsîrin, "insanoğlunun kendi kudreti çerçevesinde, Allah Teâlâ'nın murad ettiği manaya ışık tutması açısından, Kur'ân-ı Kerîm'i temele alan bir ilim"[8] olarak izah edilmesiyse, bu tefsir ameliyesinin bir ilim dalı olarak nitelendirilip isimlendirilmesi açısından ilgi odağı haline gelmektedir.

Tefsîr ilmi söz konusu olduğunda, konuyla ilgili olarak te'vil kelimesi de önemli bir noktada durmaktadır. Te'vil kelimesi kökü itibariyle, "dönmek/rücû' etmek" manasında ki اول (evl) kelimesinin mastar formudur. Te'vil kelimesi bir terim olarak ele alındığında herhangi bir âyeti bir delile dayanarak ihtimal dâhilindeki bir anlama döndürmek veya hamletmek anlamlarına gelir.[9] Bu kavramın terim anlamında âlimler arasında ihtilaflar meydana gelmişse de; bazı âlimler te'vil kavramını ile tefsîr kavramının eşanlamlı olduğunu iddia ederken, bazıları da tefsir kavramının daha kapsamlı, te'vil kavramının ise daha hususi olduğunu öne sürmüşlerdir. Böylelikle bu kavramların anlamlarıyla ilgili olarak net bir farklılığın olduğunu dile getirmişlerdir.[10]

### 2.2. Tefsîrin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

İndirilen âyetleri ilk öğretmeni ve bize onu en iyi öğretebilecek en önemli kişi, bizzat kendisine kitabın gönderildiği Peygamber'dir (s.a.v). O, tefsîrin tartışmasız olarak ilk kaynağı ve esasıdır. Kesin bir dille ifade edecek olursak ki insanlar arasında onun tefsirini en iyi bilen yine Hz. Peygamberdir. Çünkü o seçkin ve özel şahsiyet Kur'ân'ı insanlara bildirmek ve açıklamak üzere görevlendirilmiştir. Bu durum, âyetlerde de açıkca dile getirmiştir. Yüce Yaratıcı, indirdiği kitabın insanlara beyan edilmesini gönderdiği resule bir görev ve sorumluluk olarak yüklemiştir.[11] Yüce Allah, peygamber gönderdiği her kavme o kavmin konuştuğu dille göndermiştir. Bu durumun maksadı ise; peygamberin, gönderildiği dini, insanlara eksiksiz ve tam bir şekilde tebliğ etmesini sağlamaktır.[12]

---

[8] Muhammed Abdülazîm ez-Zerkânî, **Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire, 1980, c. 2, s. 3.
[9] Suyûtî, **el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân**, c. 4, s. 449.
[10] Zerkânî, **Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, c. 2, s. 5.
[11] Nahl, 16/44.
[12] İbrahim, 14/4.

Peygamber (s.a.v) döneminde başlayarak, sûreç içerisinde çeşitli aşamalardan geçtikten sonra farklı yöntemlerle günümüze kadar gelen ve yüce kitabımızı doğru bir şekilde anlama ve onu anlatmaya vesile olacak eserler kaleme alma serüveni diyebileceğimiz bu ilim, birçok tefsir etme yöntemini bünyesinde barındırmaktadır. Hz. Peygamber, ilk günden itibaren Müslümanların Kur'ân'ı anlamakta zorlandıkları yerleri açıklamaya gayret ediyordu. Yüce yaratıcının, içeriği açısından Kur'ân'ın tefekkür ve derin bir şekilde düşünülmesini emretmesinin bir sonucu olarak da açıklama ve tefsîr faaliyeti bir ihtiyaç olarak kendiliğinden ortaya çıkıyordu. Aynı zamanda Kur'ân kendisini okuyup anlama gayreti içerisine girmeyenleri kınamaktadır.[13] Bu sebeple tefsir ameliyesi, başlangıçta Resûlullah'ın, kendisine indirilen âyetlerin, anlaşılması zor olan bazı kısımlarını ele alarak beyan etmesi şeklinde meydana gelmiştir. Daha sonraki dönemlerde ise bizzat kendisinin (s.a.v) kontrolünde olan tefsîr ilmi, O'nun vefatıyla birlikte sahabeye, sonra tâbiîne, ardından tebe-i tâbiîne ve onlardan sonraki nesillere aktarılmak sûretiyle günümüze kadar ulaşmıştır.[14]

Tefsîr ilminin, daha ilk asırlardan itibaren sistemli bir şekilde ilerlemesi, beraberinde bu alanda büyük ilim adamlarının yetişmesine zemin hazırlamıştır.

İşte ilk zamanlarda rivâyetler vasıtasıyla nakledilen bu ilmin daha sistemli bir ilim dalına dönüşmesine hizmet eden bazı önemli sahabeler: İlk Dört Halife, tedvin faaliyetini yürüten Zeyd b. Sabit, Abdullah b. Mes'ud, , Ubeyy bin Kab, Abdullah b. Zübeyr ve Resûlullah'ın (s.a.v): *"Allah'ım! onu dinde anlayış ve kayrayışı yüksek biri kıl ve ona kitabın doğru şekilde yorumlanmasını öğret."* diye kendisine duada bulunduğu ve *"Tercümânu'l-Kur'ân"* diye lakaplandırdığı İbn Abbas'tır.[15] Ancak dört halife içerisinde tefsîrle ilgili rivâyetleri en yoğun olan kişi Hz. Ali'dir. Diğer halifelerden yapılan nakiller ise ona göre daha azdır. Çünkü Hz. Ali (ra) onlara nispetle daha uzun sûre yaşamıştır.[16]Sahabilerden başlayarak gelişen tefsir faaliyeti bu çabaların tümü sonunda miladi sekizinci asırda tefsir ameliyesinin tedvini sağlanmıştır. Sonuç olarak ilahi mesajın insanlığa indirilmesiyle ile başlayan tefsîr

[13] Cerrahoğlu, **Kur'ân Tefsîrinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller,** s. 12.
[14] Subhi Sâlih, **Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân**, s. 155.
[15] Zerkeşî, **el-Burhân**, c. 2, s. 161.
[16] Suyûtî, **el-İtkân,** c. 2, s. 318.

sûreci, bir araya getirilmesiyle farklı bir boyut kazanmış, tefsirin dilden dile aktarıldığı dönemde üzerinde durulmayan meselelere ağırlık verilmiş, tedvin döneminde ayrıntılara ve detaylara girilerek ilk döneme göre konu hacmi arttırılmıştır. Böylece Kur'ân tefsîrinde önemli bir zenginlik meydana getirilmiştir.[17]

### 2.3. Tefsîr Çeşitleri

Tefsir ilmi, başlangıç itibariyle hadis ilminin bir bölümü olarak kabul edilmiştir. Çünkü hadis, âyetlerin tefsiri, fıkhi bir hükmün izah edilmesi, geçmiş ümmetlerden haber veren kıssaların açıklanması ve Kur'ân ilimleriyle alakalı olarak birçok konuyu barındırmaktadır. Bu sebeple hadis bir bakıma bütün İslamî ilimlerin özeti niteliğinde olan rivâyetler ansiklopedisidir.[18] Durum böyle olunca bazı modernist ve doğu bilimciler, tefsir ameliyesinin sadece hadisin bir dalı olduğunu ileri sürmektedirler. Bu iddianın kabul görmesi durumunda bütün İslamî ilimlerin hadisin bir alt dalı olduğunu ileri sürmek durumundayız. Ama bu kabul edilebilecek bir durum değildir.[19] Çünkü tefsîr faaliyetlerinin sonraki gelişimleri farklı olmuştur.

Tefsîr ilmiyle uğraşan âlimler, günümüze gelinceye kadar Kur'ân'ı çeşitli yönlerden inceleyerek tefsîr eserleri kaleme almışlardır. Bu tarz yaklaşımların sonucunda tefsîrde çeşitli metotlar ortaya çıkmıştır. Müfessirlerin bir kısmı, Kur'ân'ın üstün faziletini kanıtlayabilmek adına, ilahi mesajın anlam ve hitap dünyasının inceliklerini ortaya dökerek tefsîr faaliyetini yürütmeye çalışmışlardır. Bir kısım müfessir ise; kelimelerden yola çıkarak Kur'ân'ın dil ve üslup yönüne, bazıları da Kur'ân kıssalarına, Garîbu'l-Kur'ân'a, Ahkâm'a, Akîde'ye ve Kur'ân'da bulunan zühd, takva, öğüt ve inceliklerin ortaya çıkarılmasına ağırlık vermek sûretiyle Kur'ân'ı tefsîr etmişlerdir. Anlaşılacağı üzere müfessirlerden her biri kendi alan ve ilgisi doğrultusunda Kur'ân'ı tefsîr etmiştir.

Tefsir faaliyeti ilk dönemlerde rivâyetler referans alınarak gelişme gösterirken sonraki dönemlerde toplumsal ihtiyaçların artması ve geçirilen evreler sonucunda, rivâyet referanslı tefsir faalityetinin yanı sıra dirâyet denilen ve aklın referans

[17] Muhsin Demirci, **Tefsîr Usulü ve Tarihi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları: s. 279-280.
[18] Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, **et-Tefsîr ve'l- Müfessirûn**, Thk: Ahmed ez-Za'bî, Şirketu Dâri'l-Erkam, Beyrut, trz, c. 1, s. 97.
[19] İsmail Cerrahoğlu, **Kur'ân Tefsîrinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller**, s. 110.

alınarak tefsir ameliyesinin gerçekleştirildiği bir döneme girilmiştir. Daha sonra rivâyet esaslı tefsirle beraber gelişme gösteren dirâyet metoduyla Kur'ân'ın tefsir edilmesinin ortaya çıkışını, rivâyet tefsirine vakıf olan âlimlerin vefat etmeleri arap dilinin ve islamın ilk muhatapları olan Arapların başka kültür ve medeniyetlerle karşılaşmaları ve bu kültürlere cevap verme zorunluluğu ve sorumluluğunun ortaya çıkması gibi hadiselerin de etkisiyle gün yüzüne çıkmıştır.[20]

### 2.3.1. Rivâyet Tefsîri

İsimlendirmeden de anlaşılacağı üzere "Rivâyet Tefsîri", Kur'ân'ın âyetlerinin, diğer bir âyetle, sünnetle, mevkuf veya maktu olarak isimlendirilen nakillerle tefsîr edilmesidir. Bu tefsîr ameliyesi *"me'sûr"* veya *"menkûl"* olarak da ifade edilmiştir. Bununla beraber yüce kitabın âyetlerini, onda var olan başka âyetlerle tefsîr etmek de bu kısımda değerlendirilir; çünkü Kur'ân âyetlerini tefsîr ederken kendisinden istifade edilebîlinecek en değerli ve sağlam kaynak, yine Kur'ân'ın kendisidir.[21]

Rivâyet metoduyla kaleme alınmış tefsîrler, temel olarak; sahabe, tâbiîn ve etbâu't-tâbiîne dayanarak onları kaynak edinen tefsîrlerdir. Başka bir deyişle, bu tefsîr metodu, bazı âyetlerin anlamını izah etmek üzere, başka âyetleri, Hz. Peygamber'in hadislerini, mevkuf ve maktu sözleri referans almak sûretiyle gerçekleştirilir. Aynı zamanda bazı ilim adamları, bunlara tâbiînden nakledilen rivâyetleri de eklemektedirler. Rivâyet tefsîrleri, ilk zamanlarda nakil yoluyla, Hz. Peygamber'den onun ashabına, onlardan tabiîne aktarılmıştır. Tedvin döneminin başlamasıyla beraber bu rivâyetler kitaplarda bir araya getirilmeye başlamıştır.[22] Konuyla ilgili olarak Kur'ân'ın Kur'ân'la, Kur'ân'ın sünnetle ve mevkuf ve sahabe sözleriyle tefsîr edilme yöntemini özetle ele almaya ve bazı örneklerle konuyu izah etmeye çalışacağız.

[20] Cerrahoğlu, **Tefsîr Tarihi**, Fecr Yay. Ankara, 1996, c. 1, s. 249.
[21] Demirci, **Tefsîr Usulü ve Tarihi**, s. 245.
[22] Cerrahoğlu, **Tefsîr Usûlü,** s. 229; Subhi Sâlih, **Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân**, s. 156.

### 2.3.1.1. Kur'ân'ın Kur'ân ile Tefsîri

Arap dilinde ''Tefsîru'l Kur'ân bi'l-Kur'ân"olarak isimlendirilen bu tefsîr metodu: Bir âyetin başka bir âyetle tefsîr edilmesidir.[23] Bu anlamda ilahi hitabın kendi içerisinde bulunan âyetleri, mücmeli tebyin, mutlakı takyîd, âmm lâfızları tahsîs ettiği örnekleri verilebilir. Bu sebeple, bir kimse Kur'ân'ı tefsîr etmek istediği zaman bu hususları göz önünde bulundurarak bir âyetin tefsîri hakkında, aynı sûre içerisinde veya başka bir sûrede onu izah eder nitelikte bir kısım âyetlerin var olup olmadığını bilmek zorundadır.[24]

Bu tefsîr metodunun Kur'ân'da pek çok örneği mevcuttur. Mesela: ''*Sabahın Şafağı atıp ortalığın iyice ağardığı ve karanlık gecenin artık gündüzden ayrılmaya başladığına şahit oluncaya kadar yiyip içebilirsiniz. Bundan sonra da akşam güneş batıncaya kadar orucu eksiksiz bir şekilde tutun.''* [25] meâlindeki âyette geçen الْخَيْطِ الْأَبْيَضُ مِنَ الْأَسْوَدِ ''*Sabahın aydılığının gecenin karanlığından''* ibaresinin ne anlam ifade ettiğini, hemen kendisinden sonra gelen مِنَ الْفَجر ''*sabahtan''* ibaresi açıklığa kavuşturmaktadır.

### 2.3.1.2. Kur'ân'ın Hadis ile Tefsîri

Kur'ân'ın rivâyet metoduyla tefsîr edilmesinde bir diğer kaynak da hadisle tefsîr edilmesidir. Çünkü onun âyetlerinden sonra ilahı mesajı tefsîr etmede en önemli ikinci kaynak hiç şüphesiz Hz. Muhammed'in (s.a.v) sünnetidir. Tefsîr faaliyetinin başlangıcından günümüze kadar geçen sûreçte yaşamış olan bütün müfessirler, eserlerinde Kur'ân'ın hadisle tefsîr edilmesine büyük önem vermişlerdir. Çünkü Kur'ân'ı beyan etme görevi bizzat peygamberimizin sorumluluğuna verilmiştir. [26] Aynı zamanda Peygamberimiz bir hadisinde de: "Bana, Cenâb-ı Hakk'tan Kur'ân ve onun bir de benzeri kadarı verildi."[27] diyerek sünnetin, Kur'ân'ı açıklayan bir özelliğe sahip olduğuna vurgu yapmıştır. Nitekim hadis külliyatımıza

[23] Hâlis Albayrak, **Kur'ân'ın Bütünlügü Üzerine (Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsîri)**, Şule Yay. İstanbul. 1992. s. 19.
[24] Abdullah Aydemir, **Ebû's-Su'ûd Efendi'nin Tefsîr Metodu**, DİB. Yay. Ankara, 1993. s. 64.
[25] Bakara**,** 2/187.
[26] Nahl**,** 16/44.
[27] Şemsuddîn Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, (ö. 671) **el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'ân,** Beyrût, 1965. c. 1, s. 37.

bakıldığında, Peygamberimizin Kur'ân'ı tefsîr ettiği rivâyetlerin yer aldığı özel konu başlıkları hadis kitaplarında gözden kaçmamaktadır. Bu kaynakla âyetlerin hadisler referans alınarak tefsîr edildiğine dair birçok örnek vardır.

Mesela Peygamber efendimiz,

وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْاَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْاَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ[28]

''*Sabahın Şafağı atıp ortalığın iyice ağardığı ve karanlık gecenin artık gündüzden ayrılmaya başladığına şahit oluncaya kadar yiyip içebilirsiniz. Bundan sonra da akşam güneş batıncaya kadar orucu eksiksiz bir şekilde tutun''.* [29] âyetinde geçen "*beyaz iplik ve siyah iplik*" sözleriyle kastedilen anlamın, "gündüzün beyazlığı ile gecenin karanlığı"[30] olduğunu ifade etmiştir.

### 2.3.1.3. Kur'ân'ın Sahabe Sözüyle Tefsîri

Âyetlerin rivâyet metoduyla tefsîr edilmesinde müfessirlerin kullandığı bir diğer kaynak sahabe sözleridir. Aynı zamanda sahabeden aktarılan sözler de bu metodun en önemli kaynaklardan birini teşkil etmektedir. Bununla ilgili olarak Hâkim, "Sahabenin tefsîri, merfu hadis hükmündedir."[31] demektedir.

Sahabe efendilerimizin, Kur'ân'ın nüzûlüne şahid olmaları, indiği ortamda bizzat yaşayıp o ortamı bizzat görmeleri sonraki dönemde gelenlerin aşina olmadıkları pek çok konuyu bilmeleri açısından önemlidir. Bu sebeple, âyetlere dair sahabelerden gelecek olan sahih sözlerin kabul edilmesi ve bu sözlerin âyetler tefsîr edilirken değerli bir başucu kaynağı olarak itibar görmesi doğal bir durumdur. Mesela sahabenin büyüklerinden Hz. Ali, "*kabaran denize andolsun''*[32] âyetini "*denizler kaynatıldığı zaman*"[33] âyetiyle tefsir etmiştir.[34]

---

[28] Bakara, 2/187.
[29] Bakara**,** 2/187.
[30] Ebû Davud**, es-Sünen** (1-5), Kitabu's- Savm, Bab: 17. Mısır, 1371/1952.
[31] Zerkeşî, **el-Burhân**, c. 2, s. 157.
[32] Tur, 81/6.
[33] Tekvir, 52/6.
[34] Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, c. 17, s. 26.

### 2.3.2. Dirâyet Tefsîri

Arap dilinde "et-Tefsîru bi'r-Re'y" olarak da isimlendirilen bu tefsîr türü, müfessirin sadece rivâyetlerle sınırlandırılmayarak Arapça ve belâğatı, itikadi, felsefî, bilimsel ve sosyal bilimlerle beraber çeşitli pozitif bilimler referans alınarak yapılan tefsîrdir. Bu yöntem kullanılarak yapılan tefsir ameliyesine, "akli tefsir" de denir. Bu metotla yapılan tefsir ameliyesinin caiz olup olmayacağı hususunda öteden beri ulema arasında tartışmalar sûregelmiştir. Bu konuda selef âlimlerinin görüşlerini İbn Teymiyye şu şekilde özetlemektedir; "*selef âlimleri, bilgiye dayalı olarak dil kurallarına ve şeriat nasslarına uygun olan tefsîr faaliyetinin caiz olduğu görüşünü ileri sürmüşlerdir. Bu sebeple selef ulemasının tefsîr ile ilgili görüşleri çokça aktarılmaktadır. Çünkü onlar bildikleri hususları dile getirmiş, bilmedikleri noktalarda da fikir beyan etmemişlerdir."*[35] Aynı zamanda İbn Teymiyye bu görüşü isabetli bularak "*Yüce Allah, kendilerine kitap verilen ehl-i kitaptan, "Onu bütün insanlığa kesinlikle izah edeceksiniz, onu gizlemeyeceksiniz" diye güçlü bir söz almıştı. Ama onlar buna aldırış etmeyerek gönderilen kitabı az bir karşılıkla değiştiler. Karşılığında aldıkları ne kadar da değersiz!* "âyetiyle[36] delillendirmiştir.[37]

Aynı zamanda müfessirin, dirâyet metoduyla ilahi hitabı yorumlayabilmesi için bazı ilimlere vukufiyeti gerekmektedir. Bu ilimleri: dil bilgisi, usuller, garibu'l-Kur'ân, muhkem ve müteşabih, nâsih-mensûh vb. şeklinde sıralayabiliriz. Dirâyet metoduyla âyetleri izah edip yorumlamak isteyen müfessir, bahsi geçen bilimler aracılığıyla, akla ve içtihada mutabık, nasslara aykırı olmayan tefsîr faaliyeti gerçekleştireceği ve durum böyle olunca hataya düşmekten uzak olacağı düşünülmektedir.

[35] Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm İbn Teymiyye el-Harrânî (728/1328), **Mukaddimetün fi Usûli't-Tefsîr**, s. 50, Dâr'ul-Mektebetü'l-Hayat, Beyrut, 1980.
[36] Ali İmran, 3/187.
[37] İbn Teymiyye, **Mukaddimetün fi Usûli't-Tefsîr**, s. 50-51.

## 3. ENDÜLÜS BÖLGESİNDE TEFSİR

### 3.1. Endülüs Tefsîr Kültürü

Tefsîr alanında yazılan eserler farklı coğrafyalarda kaleme alınmış olsa bile birbirine benzerler. Ancak, Kur'ân'a yönelişlerde, metot ve ön kabuller açısından farklılıklar bulunmaktadır. Çünkü sosyal çevrenin insanlar üzerinde değişik yansımaları olmaktadır. Bu açıdan yaklaşıldığında Endülüs bölgesinde yetişmiş tefsir âlimlerinin Kur'ân'ı anlama ve tefsir etme tekniklerinde bir farkındalık, diğer bölgelerdeki müfessirlerle aralarında ayırıcı etkenlerin olduğu görülmektedir. Çünkü bu bölgede tefsir faaliyeti sıfırdan başlamamış var olan birikim üzerine inşa edilmiştir. Bu anlamda Endülüs bölgesinde tefsîrin doğuşunu saptayabileceğimiz kesin bir tarih vermek zordur. Ancak Meşini'nin ifadesiyle bu bölgede tefsîr alanına dair ilk eser kaleme alan Baki b. Mahled[38] (ö.276h.)'dir.[39] Ömer Rıza Kehhale[40] Endülüs bölgesinde tefsîrin hicri 3.yüzyılda doğduğunu 5.yüzyılda parlak bir dönem geçirdiğini ve 6. yüzyılda altın çağını yaşadığını ifade etmektedir.[41] Endülüslü müfessirler, Kur'ân tefsîrinde kelimelerin anlam içeriklerini ve delalet vecihlerini, amaç ve gayesini tespit edebilmek için Arapçayı, iyi bilmenin tefsîrin en önemli altyapısı olacağını öne sürmüşlerdir. Bu durundan ötürü Arapça'yı iyi bir şekilde bilmeyi onu yorumlayan kişinin sahip olması gereken en önemli ilimlerden biri olduğunu öne sürmüşlerdir.[42] Bölgenin önemli müfessirleri klasik tefsîr etme metoduna uygun olarak; yüce kitabı, yukarıda bahsi geçen rivâyet ve dirâyet metodunu etkin bir şekilde birleştirmek sûretiyle kullanarak tefsîr etmeye gayret göstermişlerdir. Bu yöntemi tefsîrlerine yazdıkları mukaddimelerinde de dile getirmiş ve Kur'ân'ı tefsîr ederken de buna uymuşlardır.[43]

Endülüs'teki tefsîr yöntemi üç madde de ele alınabilir:

1. Kur'ân'ın korunmuşluğunu, rivâyet edilen kıraat biçimlerini birkaç açıdan inceledikten sonra onlardan istifade etmek koşuluyla ortaya koymak,

[38] Yaşar Kandemir, "**Bakî b. Mahled**", DİA, İstanbul 1991, c. 4, s. 541.
[39] Mustafa İbrâhîm Meşînî, **Medresetü't-Tefsîr fi'l-Endelüs**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1986. s. 81-82
[40] Muhammed Abdüllatîf Sâlih El-Ferfûr, **"Ömer Rızâ Kehhâle**", DİA, Ankara 2002, c. 25, s. 189-190.
[41] Ömer Rıza Kehhale, **Mücemu'l-Müellifin**, Matbaatu't-Terakki Dımeşk 1957. c. 7, s. 93.
[42] Meşînî**, Medresetü't-Tefsîr fi'l-Endelüs**, s. 604
[43] Meşînî**, Medresetü't-Tefsîr fi'l-Endelüs**, s. 591-592.

2. Tefsir faaliyetini gerçekleştirirken dil, nasih-mansuh ve Kur'ân'ın mucize oluşuna ağırlık vererek anlamaya çalışmak,

3. Âyetlerden doğru hüküm çıkarılması için ciddi bir tefekkür ameliyesi ortaya koymaktır.[44]

Buradan hareketle Endülüs bölgesinin en önemli tefsîr metodunun rivâyet yöntemi olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bununla beraber sadece rivâyet metodunu kullandıklarını söyleyemeyiz. Çünkü Endülüs tefsîr ekolünde vahye muvafık olma şartıyla dirâyet yöntemi de kullanılmaktadır.[45] Aynı zamanda bunlara dayanarak Endülüslü müfessirlerin Kur'ân ilimlerine ve derin tefekküre önem verdiğini söyleyebiliriz.

Endülüs tefsîrinde tasavvuf, çok kullanılmayan, yer yer eleştiriye maruz kalan bir alan olmuştur.[46] Bu nedenle tasavvufi diyebileceğimiz tefsîr türü, Endülüs bölgesinde çok itibar görmemiştir. Bunun sebebi ise Endülüs âlimlerine göre zahire dayanmayan batini tefsirler saçmalıklarla doludur ve bu o kitabı indiren yüce yaratıcıya karşı yalan ve yanlış ile onun âyetlerinin anlam dünyasından çıkmaktır.[47] Ahkâm açısından ise Endülüs bölgesinde Mâliki mezhebi hâkim görüş olduğundan, fıkhî âyetlerin tefsîrine de bu durum yansımıştır. İ'tikâdi açıdan Eş'âri mezhebine bağlı olduklarından Endülüs bölgesindeki tefsîr hareketi Eş'ari ekolünü benimsemiştir. Buna rağmen Endülüslü müfessirlerin tefsîrlerinde doğuda yazılan tefsîrlerdeki kelamî meseleler ve tartışmalar az görülmektedir.

Endülüs tefsîrinin kaynaklarına gelince tefsîrdeki en önemli kaynaklarından biri Taberî olduğu gerçeği tartışmasızdır.[48] Ancak Muvatta'ı'nın râvîlerinden biri

---

[44] Abdüsselâm Ahmed el-Kenûnî; **el-Medresetü'l-Kur'âniyye fi'l-Magrib**, Mektebetü'l-Maârif, Rabat 1981. c. 1, s. 294.
[45] Meşînî**, Medresetü't-Tefsîr fi'l-Endelüs**, s. 593.
[46] Maribel Fierro, "Endülüs'te Tasavvufa Muhalefet", **Uludağ Üniversitesi İlâhiyât Fakültesi Dergisi**, çev: Semih Ceyhan, Bursa 2009, s. 327-359 c. 18, s. 2; Necmettin Bardakçı, **"İbnü'l-Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf**", Tasavvuf, sayı: 23, 2009, s. 326.
[47] Örnekler için bakınız, Meşînî**, Medresetü't-Tefsîr fi'l-Endelüs**, s. 639-650.
[48] Mehmet Akif Koç, "**Endülüs Tefsîrciliği Üzerine Bir Giriş Denemesi**", İslâmiyât, sayı: 3, Ankara 2004, s. 47.

kabul edilen Yahyâ b. Sellâm'ın Endülüs bölge tefsîrindeki yorum dünyasına katkıları gözden kaçmamalıdır.[49]

Sonuç olarak, Endülüs tefsîr anlayışının, diğer tefsîr gelenekleri ile ortak noktaları olduğu ve Kur'ân'ın Kur'ân, sünnet, mevkuf ve maktu sözleri doğrultusunda gerçekleştirilen tefsir faaliyetini rivâyet tefsîri olarak esas kabul etmek ve daha sonra dirâyet tefsîrinin bu doğrultuda bir yöntem olarak kullanıldığı ifade edilebilir. Endülüs bölgesinde tefsîr kültürü kırâatlere, Arap dili ve kuralları çerçevesindeki açıklamalara ağırlık vermek, sufi ve felsefî yorumlama tarzı ile beraber israîlî haberler içeren konulardan uzak durmak şeklinde vucüt bulmaktadır. Endülüs tefsîrinin genel değerlendirmesini yaptıktan sonra son olarak kaynakların aktardığına göre,

### 3.2. Endülüs Bölgesindeki Meşhur Bazı Müfessirler

3. Asır müfessirleri; Abdülmelik b. Habib el- Kurtubî (239/853), İbrahim b. Hüseyin b. Hâlid (249/863) Abdurrahman b. Musa el- Hıvâri (228/842) ve Bâkî b. Mahled (276/899).

4. Asır müfessirleri; İbn Ebî Zemenîn (324/936), Kâsım b. Usbuğ (340/952), Münzir b. Saîd el-Bulut (355/965), İsmail b. Kâsım (356/966), Zahrâvî (370/980), İbn Atıyye ed-Dımaşkî (383/993).

5. Asır müfessirleri; Yahyâ b. Ahmed (419/1028), Ahmed b. Muhammed b. Ahmed (418/1027), Ebü'l-Velid Yunus b. Abdullah (429/1037), Ahmed b. Ali b. Ahmed (401/1010), Ahmed b. Muhammed b.Abdullah (429/1037), Mekkî b. Ebî Talib (438/1046), Ahmed b. İmar b. Abbas el- Mehdevî (440/1048), Ebû Amrud-Dânî (444/1052), Ebû Velid el- Bâcî (474/1081), Muhammed b. Halef b. Saîd (485/1092), Muhammed b. Ahmed b. Abdullah (490/1096), Abdullah b. Ferec el-Yahsibî (487/1094), Ebû Bekr ibnü'l- Cevzî es-Sebtî (483/1090),

[49] İbrâhîm Ahmed el-Vâfî, "**et-Tefsîr ve Ulûmu'l-Kur'âni bi'l-Garbi'l-İslâmiyyi mine'l-Karni's-Sânî ile'l-Karni's-Sâmini'l-Hicrî"**, es-Sicillü'l-Ilmiyyü li Nedveti'l-Endelüs, haz: Abdullah b. Ali ez-Zeydân, vd, Riyad 1996, s. 43.

6. Asır müfessirleri; Ebû Bekir b. Talha (518/1124), Ebû Bekir Tartuşî (520/1126), Ali b. Abdullah el- Cüzzâmî (532/1138), Ebü'l-Hakem b. Bircan (536/1142), Muhammed b. Halef b. Musa (537/1143), Ahmed b. Muhammed b. Ömer (540/1146), Ebu Bekir Ibnü'l-Arabî (543/1149), İbn Atıyye el-Endelûsî(546/1151) Ahmed b. Maid b. İsa (555/1160), Muhammed b. Abdullah (565/1170), Ali b. Abdullah b. Halef b. Ni'met el- Ensârî (567/1172), Süheylî (581/1185), Abdülmünim b. Muhammed b. Abdürrahim (597/1201), İbnü'l-Feres el-Gırnatî (597/1201).

Sonraki asırlarda ise Kurtubî (671/1273), İbn Zübeyr (708/1309), İbn-i Cüzey el- Kelbî (741/1341) ve Ebu Hayyân (745/1345) gibi müfessirler tefsîrle ilgili önemli çalışmalar yapmışlardır.[50]

[50] Arslan Karaoğlan, "Endülüs Tefsîr Mirasına Panoramik Bir Bakış", **Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2017, sayı: 5, s. 13.

# BİRİNCİ BÖLÜM

# İBN EBİ ZEMENİN'İN HAYATI VE ESERLERİ

## 1.1. HAYATI

İbn Ebî Zemenîn ismiyle meşhur olan müfessirin tam adı: Muhammed b. Abdullah b. İsa b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Zemenîn el-Mürrî el-Kurtubî'dir. Künyesi ise Ebû Abdullah'tır.[51] Bazı yeni kaynaklarda müfessirin ismi İbn Ebî Zemeneyn olarak zikredilse de[52] genel çoğunluk İbn Ebî Zemenîn olarak kabul etmektedir. Nitekim Zehebî de müfessiri, İbn Ebî Zemenîn diye kayıt altına alarak eserinde zikretmektedir.[53]

İbn Ebî Zemenîn'in neden böyle isimlendirildiği konusunda kendisinin de bilgisinin bulunmadığı rivâyet edilmektedir.[54] el-Murri, İlbiri, Endelüsi ve Kurtubi gibi künyelerle de anılmaktadır. Bunlara kısaca değinecek olursak: el-Mürrî nispetinden de anlaşılacağı üzere Kays bin Aylan kabilesine bağlı Murre bin Avf'a mensup olduğundan el-Mürrî denilmektedir.[55]Aynı zamanda kaynaklarda İlbire'nin[56] yıkılmasından sonra Meriyye adındaki bir bölgeye göç etmiş olmalarından dolayı da kendisine Mürrî denildiği iddia edilmektedir.[57] Kadı İyad ise, onun Adveli ve Nefze kabilesine mensup olduğunu aktarmaktadır.[58]

---

[51] Ebû'l-Fadl Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-Medârik ve Tagrîbü'l-Mesâlik**, c. 4, s. 672-674. tahkik. Saîd Ahmed A'râb, Matbaatü el-Muhammedî, Mağrib 1973; Şemseddin ez-Zehebî, **el-İ'ber fi Haberi men Ğaber,** c. 2, s. 196, tahkik. Muhammed Saîd Besyunî Zeğlul, Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut trz. İbn Beşkuvâl, **es-Sılatü fî Târîhi'l-Eimmeti'l-Endelüs**, c. 2, s. 458. neşr. Es-Seyyid İzzet el-Attâr el-Hüseynî, Mektebetü'l-Hânecî, 1955; İbn Zübeyr, Ebu Cafer Ahmed b. İbrahim b. Zübeyr, **Sılatu's-Sıla,** tercüme no. 198, tahkik. Abdusselam el-Herâsî, neşr. Vezaratu'l- Evkaf ve'ş-Şuun el-İslamîyye, Mağrib 2015.

[52] Kemal Atik, "Endülüs ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri", **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1985, sayı: 2, s. 282; Cerrahoğlu, **Tefsîr Tarihi**, c. 2, s. 245; Saffet Köse **"İbn Ebû Zemenîn**", DİA, İstanbul 1999, c. 19, s. 449.

[53] Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, (ö.748). **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**. thk. Şu'ayb Arnavût Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1996. c. 17, s. 188.

[54] Celâlüddin Abdurrahman es-Suyûtî, **Tabakâtü'l-müfessirîn**, tahk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü Vehbe, Kahire 1976. s. 102; Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-nübelâ,** c. 17, s. 188; İbn Beşkuvâl, **es-Sılatü fî Târîhi'l-Eimmeti'l-Endelüs,** c. 2, s. 458.

[55] Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed İbn Esir eş-Şeybânî el-Cezerî, **el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb,** neşr. el-Kudsî, Kahire, h. 1358.

[56] Geniş bilgi için bakınız; MehmetÖzdemir**, "İbn Ebû Zemenîn**", DİA, İstanbul 1996. c. 14, s. 51-57; Yâkût b. Abdullâh el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**. 5 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977, c. 1, s. 244.

[57] Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, c. 1, s. 339.

[58] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-Medârik,** c. 7, s. 183.

Berberi olduğunu iddia edenler vardır. Bazıları ise Cezayir asıllı olduğunu iddia etmektedir.[59] Tarihçilerin ittifakına göre İbn Ebî Zemenîn hicri 324 yılında İlbîre'de dünyaya gelmiştir. İbn Ebî Zemenîn, ilmi derinliği ve saygınlığı yüksek olan bir aileye mensuptur. Ailesinin birçok ferdi ilmi anlamda önemli derinliğe sahiptir. Hatta kaynaklarda İbn Ebî Zemenîn'in kardeşi olan Ebu bekr Muhammed b. Abdullah'ın çok önemli bir fakih olduğu ve İlbire'de uzun sûre kadılık görevinde bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir.[60]

İbn Ebî Zemenîn'in babası, Endülüs bölgesinin önemli ilim adamlarındandır. Babasının ismi teracim kitaplarında; Ebu Muhammed Abdullah b. İsa b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Zemenîn olarak geçmektedir.[61]Hicri 359 senesinde vefat eden babası, kendi döneminin birçok âliminden eğitim almıştır.[62] Bu sebeple İbn Ebî Zemenîn ilk eğitimini babasının yanında tahsil etmiştir. Daha sonra Beccane'de[63] ilim tahsiline devam etmiştir. Burada Saîd bin Fahlun ve birçok âlimdenders almıştır.

Kaynaklarda ulaşabildiğimiz kadarıyla İbn Ebî Zemenîn, Endülüs bölgesiyle sınırlı olan bir ilmi seyahat dönemi yaşamıştır. İlbire'de ilim tahsiline başlamış. Daha sonra Beccane ve Kurtuba'da birçok âlimin tedrisatından geçtikten sonra tekrar İlbire'kentine dönüş yapmış burada bir sûre yaşadıktan sonra ilmi faaliyetlerin yoğun olarak yaşandığı ilim şehri Kurtuba'ya dönerek ilmi faaliyetlerine devam etmiştir.[64] İbn Ebî Zemenîn, hicri 399 senesinde İlbire'de vefat etmiştir.[65]

### 1.2. İLMİ KİŞİLİĞİ

Endülüs bölgesindeki İslâm âlimleri arasında önemli bir konumu bulunan müellifimiz, fıkıh, tefsîr, hadîs ve zühd gibi ilmî alanlarda çok eşsiz kitaplar kaleme almış önemli bir ilim adamıdır. Müfessirimiz, ilk eğitimine İlbire şehrinin önemli

[59] Ali Karataş, "Endülüs Tefsîr Geleneği ve Müfessir İbn Ebî Zemenîn (324-399/935-1008)" **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, s. 40, 2013.
[60] Muhammed b. Muhammed b. Ömer b. Kâsım el-Mahlûf, **Şeceratu'n-Nûr ez-Zekiyye fî Tabakâti'l-Mâlikiyye**, thk. Abdulmecîd Hayâlî, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 2002. trc no. 305.
[61] Mahlûf, **Şeceratu'n-Nûr ez-Zekiyye fî Tabakâti'l-Mâlikiyye,** trc no. 253; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-Medârik,** c. 5, s. 571.
[62] Saffet Köse, **"İbn Ebû Zemenîn**", DİA, İstanbul 1999, c. 19, s. 449.
[63] Geniş bilgi için bkz. Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, c. 1, s. 339.
[64] Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, c. 17, s. 189.
[65] Hayruddîn Ziriklî, **el-A'lâm (Kâmûs Terâcim)** , Dâru'l-'İlmi'l-Melâyîn, 15. Baskı, Beyrut 2002, c. 8, s. 229.

âlimlerinden biri olan babasının yanında başlamış, daha sonra aynı bölgedeki önemli âlimlerden de dersler almıştır. İlmi hayatı Endülüs bölgesiyle sınırlı olan İbn Ebî Zemenîn, İlbire'den sonra Beccâne ve Kurtuba'da ilmi tedrisatına devam etmiştir. Zaman zaman İlbire'ye dönüş yapsa da genel olarak Kurtuba'da çeşitli ilmi faaliyetler yürütmüş ve burada dersler vermiştir. Ebân b. İsâ el-Gâfikî, Saîd b. Fahlûn, İbnü'ş-Şâme, Vehb b. Meserre, Ahmed b. Mutarrif el-Ezdî gibi ilim adamlarından fıkıh ilmi ve hadis rivâyetleri çoğunlukta olmak üzere çeşitli konularda ilim tahsil etmiştir.[66]

Bu sebeple teracim kitapları da İbn Ebî Zemenîn'den bahsederken fıkıh âlimi, tefsir âlimi ve muhaddis olarak bahsetmektedir.[67]İbn Ebî Zemenîn haleflerine kaynak değeri yüksek olan birçok eser bırakmıştır. İtikadi anlamda selef düşüncesine mensuptur. Aynı zamanda fıkhi olarak Mâlikî olması sebebiyle Mâlikî fıkhına ayrı bir önem vermiştir.

İbn Ebî Zemenîn'in ilmî şahsiyetiyle ilgili olarak âlimler birtakım değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bu değerlendirmeleri aktarmak istiyoruz:

Ebû Amr ed-Dânî (ö.444/1053) şöyle demiştir: İbn Ebî Zemenîn, ilmi meseleleri ezbere bilen ve kalemi iyi olan biriydi. Onun zühd ve takva alanında yazdığı eserler hüsnü kabul görmüş ve bu eserler birçok İslam beldesinde yayılmıştır. Arap dilini ve şiiri iyi bilen ve bu maharetini eserlerine ince bir şekilde yansıtan biriydi. Allah'tan korkan, ibadetlere çokça düşkün olan, ahiret için çalışan ve yöneticilerden uzak duran bir kişiliğe sahipti.[68]

Humeydî (ö.488/1095) şöyle demiştir: Fakih ve zahid bir âlim olan İbn Ebî Zemenîn, İbn Ebî ed-Dünya'nın kitapları tarzında zühd ve takva içerikli eserler kaleme almıştır.[69]

---

[66] Abdu's-Selam Ahmed el-Kenûnî, **el-Medresetü'l-Kur'âniyye fi'l-Mağrib**, Rabat 1981, c. 1, s. 165; Saffet Köse, **"İbn Ebû Zemenîn**", DİA, İstanbul 1999, c. 19, s. 449.
[67] Karataş, **Endülüs Tefsîr Geleneği ve Müfessir İbn Ebî Zemenîn,** s. 299.
[68] İbn Beşkuvâl, **es-Sılatü fî Târîhi'l-Eimmeti'l-Endelüs**, c. 2, s. 483.
[69] Ebû Ca'fer ed-Dabiyyi, **Beğıyyetü'l-Mültemis fî Târîhi Ricâli Ehli'l-Endelüs,** Dâru'l-Kitâbi'l Arabiyyi, Kahire 1967. s. 56-57.

Ebu Abdullah el-Havlânî (ö.432/1041) şöyle demiştir: Zühd ve ilim sahibi olmakla beraber ehl-i sünnete bağlı bir âlimdi.[70]

Zehebi (ö.748/1348) şöyle demiştir: Maliki mezhebini çok iyi bilen bir âlimdir. Hadis, fıkıh ve zühd ile ilgili önemli eserleri vardır. Şiiri ve Arap dilini iyi bilen biridir. İlimde derin, edep konusunda dikkatli ve selef ilmine bağlı ve onunla yetinen birisidir. 75 yıl yaşamış ve Rebiu'l-ahir ayında vefat etmiştir. Aynı zamanda onun" İhtisaru'l-Müdevvene" adlı eserinin bir benzeri başkası tarafından henüz kaleme alınmamıştır.[71]

Suyuti (ö.911/1505**)** şöyle demiştir: İbn Ebî Zemenîn ismiyle bilinen İmam Ebu Abdullah el-İlbiri, maliki mezhebine vakıf olmakla beraber ilimde derinleşen âlimlerdendir. Selef ulemasının sözleriyle yetinen zühd ve takva sahibi biridir.[72]

İslam âlimlerinden aktardığımız bu rivâyetlerde de görüldüğü üzere İbn Ebî Zemenîn'in tefsîr, fıkıh, hadis ve zühd gibi birçok ilim dalında vukufiyeti bulunduğunu ifade etmişlerdir. Saydığımız âlimlerin hepsi aynı ifadelerle İbn Ebî Zemenîn'in zühd sahibi, İlimde derinliği olan, zühd ve takvayı benimseyerek idarecilerden uzak duran, ilimle ameli birleştirdiğine ve selefin yolundan gittiğine dikkat çekmişlerdir.

### 1.3. HOCALARI

Tefsîr, fıkıh, hadis, zühd vb. gibi alanlarda eserler kaleme alan İbn Ebî Zemenîn'in birçok hocası vardır. Bunların hepsini burada zikretmemiz mümkün görünmemektedir. Bu sebeple biz en meşhur hocalarını zikretmekle yetineceğiz.

Saîd b. Fahlûn (ö.346/958): Künyesi Ebû Osman'dır. Aslen İlbireli olan ibn Fahlûn Beccâne'de yaşamıştır. İbn Ebî Zemenîn'in, Beccâne'de iken Fahlûn'dan Abdülhakem'in el-Muhtasar adlı eserini okumuştur. Aynı zamanda ondan hadis

[70] İbn Beşkuvâl, **es-Sılatü fî Târîhi'l-Eimmeti'l-Endelüs**, c. 2, s. 484.
[71] Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, **Târîhu'l-İslâm ve Vefeyât el-Meşâhîr ve'l-A'lâm**, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Baskı, Beyrut 2003. c. 24, s. 379-381; Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-nübelâ,** c. 17, s. 188-189; Zehebî, **el-İ'ber fi Haberi men Ğaber,** c. 2, s. 196.
[72] Muhammed b. Ali b. Ahmed Şemsuddîn ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn li'd-Dâvûdî**, thk. Komisyon, Dâru'l-Kütübi'l-'İmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1983. s. 89-90.

dersleri almıştır. Zehebî'nin "*Siyer-i A'lâmi'n-Nübelâ"* adlı eserinde geçtiğine göre; İbn Fahlûn 94 yıl yaşamıştır.[73]

Ebân b. İsa b. Muhammed el-Ğafiki (ö.346/958): Aslen Tuleytulalı olan Ebân b. İsa Kurtuba'da yaşamıştır. İbn Ebî Zemenîn'in, Ebân'ın çocuklarıyla beraber ondan ilim tahsil ettiği kaynaklarda geçmektedir.[74]

Ahmed b. Saîd b. Yûnus es-Sadfî (ö.350/1002): Kurtubalı bir ilim adamı olan Ahmed b. Saîd, Ebû Ömer künyesiyle bilinmektedir. Birçok şehirde ilmi tedrisatta bulunmuştur. Yine İbn Ebî Zemenîn'in, Ahmed bin Saîd'den ders aldığı kaynaklarda zikredilmektedir.[75] Ahmed bin Saîd, hadislere ve sahabe sözlerine önem verip hadisleri cem etmeye özen gösteren biridir. Humeydi: Ahmed bin Saîd'in râviler hakkında hacimli bir eser kaleme aldığını, bu eserde râvilerin adalet ve cerh açısından çok kapsamlı bilgiler içerdiğini ifade etmektedir.[76]

Ahmed b. Abdullah b. Saîd el-Emevî (ö.345/957):[77] İbnü'l-Attâr olarak bilinen Ahmed b. Abdullah'ın Kurtubalı olduğu ve İbn Ebî Zemenîn kendisinden rivâyette bulunduğu kaynaklarda geçmektedir.[78]

Ahmed b. Avnullah (ö. 378/990): Kurtubalı olup künyesi Ebu Cafer'dir. Fakihlerin meşhurlarındandır. Sünnet konusunda katı olup bidatler hususunda taviz vermediği kaynaklarda mevcuttur.[79] Ayrıca İbn Ebî Zemenîn'in kendi eserinde ondan rivâyette bulunduğuna rastlamaktayız.[80]

Ahmed b. Mutarrif el-Ezdî (ö.352/964): Kurtubalı olup İbnu'l-Meşşât olarak bilinmektedir. Kurtuba'da birçok ilim adamı kendisinden rivâyette bulunmuştur.[81]

---

[73] Zehebî, **Siyer-i A'lâmi'n-Nübelâ**, c. 16, s. 51.
[74] Ebu'l-Velid İbn el- Farazî, **Tarih-i Ulema el-Endelüs**, Daru'l-Mısriyye, Mısır 1966. c. 1, s. 22; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-Medârik,** c. 6, s. 147.
[75] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-Medârik,** c. 7, s. 183.
[76] İbn el-Farazî, **Tarih-i Ulema el-Endelüs**, c. 1, s. 43.
[77] İbn el-Farazî, **Tarih-i Ulema el-Endelüs**, c. 1, s. 48; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-Medârik,** c. 4, s. 438.
[78] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-Medârik,** c. 7, s. 183.
[79] Zehebî, **Siyer-i A'lâmi'n-Nübelâ**, c. 16, s. 390.
[80] İbn Ebî Zemenîn, **Usulu's-Sünne**, s. 130, 182-185.
[81] İbn Beşkuvâl, **es-Sılatü fî Târîhi'l-Eimmeti'l-Endelüs**, c. 2, s. 458; Zehebî, **Siyer-i A'lâmi'n-Nübelâ**, c. 7, s. 188.

Takvalı ve salih bir insan olarak bilinmektedir. Aynı zamanda İbn Ebî Zemenîn kendisinden rivâyette bulunduğu kaynaklarda geçmektedir.[82]

Ahmed b. Yahyâ b. Zekeriyya (ö.343/955): Kurtubalı olup İbnü'ş-Şâme olarak bilinir. Zühd ve takvasıyla meşhurdur.[83] İbn Ebî Zemenîn kendisinden rivâyette bulunmuştur.[84]

İshak b. İbrahim b. Musre (ö.352/964): Kurtubalı olup aslen Tuleytula'lıdır. Ebû İbrahim künyesiyle de tanınır. Maliki mezhebine mensup olduğu ve fıkıhta hafız olduğu kaynaklarda mevcuttur.[85] İbn Ebî Zemenîn'in kendisinden rivâyette bulunduğu hocalarındandır.[86]

Muhammed b. Muaviye el-Emevî el-Mervânî (ö.358/970): Kurtuba âlimlerindendir. Künyesi Ebû Bekr olarak bilinip, İbnu'l-Ahmer olarak da tanınır.[87] Kaynaklarda Doğuya seyahat ettiği ve ilim tahsilinde bulunduğundan bahsedilir. Birçok ravisi bulunan el-Mervânî'nin meşhur ravilerinden birisi de İbn Ebî Zemenîn'dir.[88] Zehebi, onun Endülüs'ün meşhur hadis âlimi ve sika olduğunu söyler.[89]

### 1.4. ÖĞRENCİLERİ

İbn Ebî Zemenîn'in hayatı; ilim öğrenmek, ilim öğretmek ve birçok eser kaleme alarak geçmiştir. Bununla beraber sayısız ilim talebesinin eğitimiyle yakından ilgilenmiştir. Birçok alanda engin ufuk, derin ilim sahibi olan İbn Ebî Zemenîn birçok âlimden istifade ettiği gibi, kendisinden de pek çok kişi istifade etmiştir. Öğrencilerinin hepsini burada zikretmemiz mümkün görünmemektedir. Bu sebeple biz bazı öğrencilerini zikretmekle yetineceğiz.

---

[82] İbn el-Farazî, **Tarih-i Ulema el-Endelüs**, c. 1, s. 44; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-Medârik,** c. 4, s. 429.
[83] İbn el-Farazî, **Tarih-i Ulema el-Endelüs**, c. 10, s. 38; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-Medârik,** c. 4, s.422.
[84] İbn Beşkuvâl, **es-Sılatü fî Târîhi'l-Eimmeti'l-Endelüs**, c. 2, s. 457; Zehebî, **Siyer-i A'lâmi'n-Nübelâ**, c. 17, s. 188.
[85] İbn el-Farazî, **Tarih-i Ulema el-Endelüs**, c. 1, s. 72; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-Medârik,** c. 2, s. 424.
[86] İbn Beşkuvâl, **es-Sılatü fî Târîhi'l-Eimmeti'l-Endelüs**, c. 2, s. 458; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-Medârik,** c. 7, s. 183.
[87] İbn el-Farazî, **Tarih-i Ulema el-Endelüs**, c. 2, s. 67.
[88] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-Medârik,** c. 7, s. 183; İbn Beşkuvâl, **es-Sılatü fî Târîhi'l-Eimmeti'l-Endelüs**, c. 2, s. 458.
[89] Zehebî, **Siyer-i A'lâmi'n-Nübelâ**, c. 16, s. 68.

1-Ebu Amr ed-Dâni: Osman b. Saîd b. Amr el-Emevî (ö.444/1053): Ebû Amr ed-Dâni 371/981 yılında ihtimal dâhilinde söyleyecek olursak Kurtuba'da dünyaya gelmiştir.[90] İlim tahsiline çok küçük yaşlarda başlamıştır. İbn Ebî Zemenîn'den pek çok rivâyette bulunmuştur.[91]

**2-**ez-Zehrâvî: Ebû Hafs Ömer b. Ubeydullah ez-Züheyli el-Kurtubi ez-Zehrâvî (ö.454/1063): Zehrâvi Kurtubalı olup İbn Ebî Zemenîn'in ravilerindendir.[92]

**3-**Ebu Ömer el-Hizâi: Ahmed b. Yahyâ el-Kurtubî (ö.476/1085): Kaynaklarda hakkında Endülüs muhaddisi olarak bahsedilen Ebu Ömer, babasının yönlendirmesiyle küçük yaşlarda ilim tahsiline başlamıştır.[93]

**4-**İbn Ebî Sumeyk: Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed b. Sumeyk (ö.451/1060): Birçok ilimde söz sahibi olan Ebi Sumeyk aslen Kurtuba'lı ilim adamlarındandır.[94]

**5-**Ebu Zekeriyya el-Kuley'î: Yahyâ b. Muhammed b. Kuley'i (ö.442/1051): Önemli bir fıkıh âlimidir. İbn Ebî Zemenîn'in arkdaşlarındandır.[95]

İbn Ebî Zemenîn'in en önemli öğrencilerine kısaca değindikten sonra diğer öğrencilerinin isimlerini zikretmekle yetineceğiz:

6-Hüseyin b.Muhammed (ö.435/1044)[96]

7-Ebu'l-Muttarif Abdurrahman b. Saîd (ö.439/1048)[97]

8- Ahmed b. Eyyüb b. Ebi er-Rabî' (ö.432/1041)[98]

9-İbrahim b. Muhalled (ö.470/1079)[99]

10-Simâk b. Ahmed el-Cüzâmîyyî (ö.443/1052)[100]

---

[90] Abdurrahman Çetin **"Ebu Amr ed-Dani",** DİA, İstanbul 1993, c. 8, s. 459-461.
[91] İbn Farhûn el-Mâlikî, **ed-Dîbâcu'l-Mezheb fî Ma'rifeti A'yâni 'Ulemâi'l-Mezheb**, tahkik. Muhammed el-Ahmedî Ebû'n-Nûr, Dâru't-Turâs li't-Tab'i ve'n-Neşr, Kahire [trz.], c. 2, s. 84.
[92] İbn Beşkuvâl, **es-Sılatü fî Târîhi'l-Eimmeti'l-Endelüs,** c. 1, s. 379.
[93] Zehebî, Şemseddin, **el-İ'ber fi Haberi men Ğaber,** c. 2, s. 322.
[94] İbn Beşkuvâl, **es-Sılatü fî Târîhi'l-Eimmeti'l-Endelüs,** c. 1, s. 59.
[95] İbn Farhûn, **ed-Dîbâcu'l-Mezheb fî Ma'rifeti A'yâni 'Ulemâi'l-Mezheb,** s. 435**.**
[96] İbn Beşkuvâl, **es-Sılatü fî Târîhi'l-Eimmeti'l-Endelüs,** c. 1, s. 140.
[97] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-Medârik,** c. 4, s. 741.
[98] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-Medârik,** c. 4, s. 754-755.
[99] İbn Beşkuvâl, **es-Sılatü fî Târîhi'l-Eimmeti'l-Endelüs,** c. 1, s. 98.

11-Amr b. Ubeydullah b. Yusuf (ö.454/1053)[101]

12-Hişâm b. Sivâr el-Fezârî (ö.trz) [102]

13-Hişâmb. Muhammed b. Süleyman el-Kaysî (ö.420/1029)[103]

14-Yunus b. Abdillah b. Muğîs (ö.429/1038)[104]

15-Abdurrahman b. Abdullah b. Hammâd (ö.407/1016)[105]

16- Abdurrahman b. Saîd b. Curh (ö.439/1048)[106]

17- Yahyâ b. Muhammed b. Hüseyin el-Hassânî (ö.442/1051)[107]

### 1.5. ESERLERİ

İbn Ebî Zemenîn, dini ilimlerde haleflerine kaynaklık edecek çok kıymetli eserler te'lif etmiştir. Eserlerini Arapça olarak kaleme almıştır. Bu eserlerden bir kısmı ilim dünyasına kazandırılmışken, diğer bir bölümünün ise sadece isimleri bilinmektedir. Malikî bir fıkıh âlimi olmasının yanında hadis ilimlerine vakıf olan İbn Ebî Zemenîn sadece bu iki alanla sınırlı kalmayarak edebiyat, zühd ve takva alanlarında da birçok eser kaleme almıştır. Konuyla ilgili olarak Bağdadî; İbn Ebî Zemenîn'in zühd ve takva konuları başta olmak üzere birçok alanda eserleri bulunduğunu aktarmaktadır.[108]İbn Ebî Zemenîn eserlerinde çok sade ve anlaşılır bir dil kullanmıştır. İbn Ebî Zemenîn'e ait eserleri şu alt başlıklar altında sıralayabiliriz.

---

[100] İbn Beşkuvâl, **es-Sılatü fî Târîhi'l-Eimmeti'l-Endelüs,** c. 1, s.350
[101] İbn Beşkuvâl, **es-Sılatü fî Târîhi'l-Eimmeti'l-Endelüs,** c. 1, s. 379.
[102] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-Medârik,** c. 4, s. 829.
[103] İbn Beşkuvâl, **es-Sılatü fî Târîhi'l-Eimmeti'l-Endelüs,** c. 2, s. 536.
[104] İbn Beşkuvâl, **es-Sılatü fî Târîhi'l-Eimmeti'l-Endelüs,** c. 2, s. 646.
[105] İbn Beşkuvâl, **es-Sılatü fî Târîhi'l-Eimmeti'l-Endelüs,** c. 1, s. 267.
[106] İbn Beşkuvâl, **es-Sılatü fî Târîhi'l-Eimmeti'l-Endelüs,** c. 2, s. 236
[107] İbn Farhûn el-Mâlikî, **ed-Dîbâcu'l-Mezheb fî Ma'rifeti A'yâni 'Ulemâi'l-Mezheb**, s. 435.
[108] Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd** (thk. Dr. Beşşâr Avvâd Ma'ruf), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût 2002. c. 10, s. 98.

### 1.5.1. Tefsîr ve Hadis İlmiyle İlgili Eserler

1- Tefsîru'l Kur'âni'l-Azîz (Muhtasaru Tefsîr-i Yahyâ b. Sellam) [109]

2- Usûlu's-Sunne[110]

### 1.5.2. Fıkıh İlmiyle İlgili Eserler

1- Muntehabu'l-Ahkâm[111]

2- el-Muğrib fi İhtisâri'l-Müdevvene[112]

3- el-Müştemil fi İlmi'l-Vesâik [113]

4- el-Muhezzeb fî İhtisâr Şerhi İbn Muzeyyen li'l-Muvatta[114]

### 1.5.3. Zühd ve Duayla İlgili Eserler

1- Kudvetu'l-Ğâzî[115]

2- Âdâbu'l- İslâm [116]

3- Muntehabu'd-Du'â[117]

4- Hayâtu'l-Kulûb fi'r-Rakâik ve'z-Zuhd[118]

---

[109] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-Medârik,** c. 7, s. 158; Zehebî, **Siyer-i A'lâmi'n-Nübelâ**, c. 17, s. 189, Salâhuddîn Halîl b. Eybek es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, thk. Ahmed elArnavût, Tezekkî Mustafa, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1. Baskı, Lübnan 2000. c. 3, s. 321.

[110] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-Medârik,** c. 7, s. 185; Zehebî, **Siyer-i A'lâmi'n-Nübelâ**, c. 17, s. 189; es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, c. 3, s. 321.

[111] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-Medârik,** c. 7, s. 185; Zehebî, **Siyer-i A'lâmi'n-Nübelâ**, c. 17, s. 189; es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, c. 3, s. 321.

[112] Celâluddîn Abdurrahman es-Suyûtî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetu Vehbe, 1. Baskı, Kahire 1976. s. 104; İbn Beşkuvâl, **es-Sılatü fî Târîhi'l Eimmeti'l Endelüs,** c. 2, s. 459; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-Medârik,** c. 7, s. 185.

[113] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-Medârik,** c. 7, s. 185; Zehebî, **Siyer-i A'lâmi'n-Nübelâ**, c. 17, s. 189; es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, c. 3, s. 321. Suyûtî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, s. 104.

[114] İbn Farhûn, **ed-Dîbâcu'l-Mezheb fî Ma'rifeti A'yâni 'Ulemâi'l-Mezheb,** c. 2, s. 233; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-Medârik,** c. 7, s. 185.

[115] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-Medârik,** c. 7, s. 185; Zehebî, **Siyer-i A'lâmi'n-Nübelâ**, c. 17, s. 189; es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, c. 3, s. 321; Suyûtî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, s. 104.

[116] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-Medârik,** c. 7, s. 185; Zehebî, **Siyer-i A'lâmi'n-Nübelâ**, c. 17, s. 189; es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, c. 3, s. 321; Suyûtî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, s. 104.

[117] İbn Farhûn, **ed-Dîbâcu'l-Mezheb fî Ma'rifeti A'yâni 'Ulemâi'l-Mezheb,** c. 2, s. 233; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-Medârik,** c. 7, s. 185.

5- Unsu'l-Murîdîn[119]

6- el-Mevâ'iz[120]

7- en-Nasâihu'l-Manzûme[121]

### 1.6. YAŞADIĞI DÖNEM SİYASİ, SOSYAL VE KÜLTÜREL ÇEVRE

İbn Ebî Zemenîn hicri 4.yüzyılda Endülüs bölgesinde yaşamış bir ilim adamıdır. Bu dönem Endülüs'te Emevilerin hüküm sürdüğü bir dönem olup Müslümanların Endülüs topraklarındaki en parlak dönemidir. Endülüs bölgesine İslam'ın ilk girişiyle ilgili farklı iki rivâyet bulunmaktadır. Bu rivâyetlerin ilkine göre Üçüncü halife döneminde onun görevlendirdiği bir komutanın yönetimindeki donanmayla karaya çıkılmış ve 27 (647) yılında fetih gerçekleşmiştir. Diğer rivâyete göre ise Târık b. Ziyâd'ın emrindeki ordunun 92 (711) yılında gerçekleştirdiği fetihtir. Bu ikinci rivâyet genel anlamda daha çok kabul görmüş ve kaynaklarda sıkça zikredilmiştir.[122] Aynı zamanda kaynakların aktardığına göre ilk rivâyetin doğru olmadığı yönündedir. Bunun sebebi ise hicri 27. yılda henüz Müslümanlar bugünkü Tunus'a bile ulaşmamışlardı ve tarihçiler ilk deniz ötesi zaferi için Kıbrıs'tan bahsetmektedirler. Eğer Endülüs, Kıbrıs'tan önce fethedilmiş olsaydı tarihçilerin Endülüs'ten bahsetmeleri gerekirdi.[123]

Emevi devletinin yıkılışından sonra buraya geçiş yapan Emeviler, ilk dönemde kendilerini Halife olarak tanıtmayıp sadece Halifelerin çocukları olarak isimlendirmişlerdir. Daha sonra Abdurrahman b. Muaviye'nin buraya geçişiyle 132/756 senesinde Endülüs Emevi Devleti resmen kurulmuştur.[124] Ve daha sonra

---

[118] İbn Farhûn, **ed-Dîbâcu'l-Mezheb fî Ma'rifeti A'yâni 'Ulemâi'l-Mezheb,** c. 2, s. 233; Suyûtî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, s. 104.

[119] İbn Beşkuvâl, **es-Sılatü fî Târîhi'l-Eimmeti'l-Endelüs,** c. 2, s. 459; İbn Farhûn, **ed-Dîbâcu'l-Mezheb fî Ma'rifeti A'yâni 'Ulemâi'l-Mezheb,** c. 2, s. 233.

[120] İbn Farhûn, **ed-Dîbâcu'l-Mezheb fî Ma'rifeti A'yâni 'Ulemâi'l-Mezheb,** c. 2, s. 233; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-Medârik,** c. 7, s. 185.

[121] İbn Farhûn, **ed-Dîbâcu'l-Mezheb fî Ma'rifeti A'yâni 'Ulemâi'l-Mezheb,** c. 2, s. 233; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-Medârik,** c. 7, s. 185; es-Safedî, **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, c. 3, s. 321.

[122] Mehmet Özdemir**, Endülüs**, DİA, İstanbul 1995, s. 210.

[123] Kemal Atik, "Endülüs ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri", **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1985, sayı: 2, s. 3; İsmail Hakkı Atçeken, **Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr**, Araştırma Yayınları, Ankara 2002, s. 51

[124] Mehmet Turhan Özdemir, **Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih**, TDV Yayınları, Ankara 2012, s. 84-86.

317/929 senesinde hilafet ilan edilmiştir. Aynı zamanda 297/909 senesinde Fatimiler bağımsız olarak Kayrevan bölgesinde İslam'ın halifeleri olduklarını ilan etmişlerdi.[125]

İbn Ebî Zemenîn'in yaşadığı hicri dördüncü yüzyıl siyasi açıdan, üç ayrı halifeliğin hüküm sürdüğü karmaşık bir dönem olma özelliği taşımaktadır. Aynı zamanda İslam ülkeleri içerisinde hilafette birliğin olmayıp Abbasi halifesinin hükmünün sadece Bağdat'ta geçerli olduğu iç çatışma ve kargaşanın bu anlamda yoğun olarak yaşandığı bir dönemdir.[126] 317/929 yılında Endülüs Emevi Devleti hilafeti ilan etmiş ancak 422/1031 yılında tarihteki yerini alarak varlığı son bulmuştur. Ancak Müslümanların Endülüs bölgesindeki varlığı 1492 senesine kadar devam etmiştir.[127]Tarihçiler Endülüs bölgesindeki bu sûreci Müslüman varlığını ele almaları açısından altı dönem olarak sıralamaktadırlar:[128]

1: Futuhat ve Valilikler Dönemi (711-755)

2: Endülüs Emevî Devletinin Hâkimiyet Dönemi (756-1031)

3: Bölge Bölge Devletçiklerin Egemen Olduğu Dönem (1031-1090)

4: Murâbıtların Hâkim Olduğu Dönemi (1090-1147)

5: Muvahhidler Denilen Dönemi (1147-1229)

6: Benî Ahmer Emirliği ve Endülüs bölgesinde Müslümanların yönetiminin Bitişi ( 1238-1492)[129]

Fetihten önce Endülüs bölgesinde, Hıristiyan ve Yahudi unsurlar yaşamaktaydı. Bu dönemde bölgenin hâkimi Vizigotlardı.[130] Vizigotlar Yahudilere aşırı derecede sert davranmış ve onların dini hayatlarını yaşamalarına pek müsaade

[125] Ebü'l-Felâh Abdülhay İbn'ul- İmad el-Hanbelî, **Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men zeheb,** Dar'ul-Meysere, Beyrut 1978, c. 3, s. 3.
[126] İsmâîl b. Ömer İbn Kesîr**, el-Bidâye ve'n-Nihâye,** (nşr. Abdurrahmân ed-Dûkî ve Muhammed Gâzî Beydûn), Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, üçüncü baskı, 1998, c. 11, s.184.
[127] Bahriye Üçok, **İslam Tarihi Emeviler–Abbasiler,** Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968, s. 76.
[128] Mehmet Özdemir**, Endülüs**, DİA, İstanbul 1995, s. 214.
[129] Geniş bilgi için bakınız: Özdemir**, Endülüs,** DİA, c. 9, s. 215-220.
[130] Özdemir**, Endülüs,** DİA, c. 9, s. 212.

etmemişlerdi. Fetihten sonra ise bölgede güç dengeleri Müslümanlar lehine değişmiş ve her unsurun dini inançlarını serbest bir şekilde yaşamalarına izin verilmişti. Bu sebeple Yahudi ve Müslümanların ilişkileri de olumlu düzeyde ilerlemişti.

Dönem dönem Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında savaşlar yapılmış olsa da kargaşanın olmadığı dönemlerde olmuştur. Hatta farklı dine mensup bireyler arasında evliliklerin de yaşandığı görülmektedir. Bununla beraber sosyal hayatta Arapların hâkimiyetinden dolayı Arap olmayan yabancı unsurlar, Arap dilini öğrenmiş ve bu sebeple kendilerine Araplaşmak anlamında olan musta'rib denilmiştir. Toplumun bu dönemde, dini bakımdan iki gruptan oluştuğunu ve bunların Müslümanlar ve gayri müslimler olduğunu söyleyebiliriz.[131] Müslümanlar, Endülüs emevi devletinin hüküm sürdüğü bu dönemde azınlık olmalarına rağmen hayatın her alanında söz sahibi olmuşlardı. Ancak kaynaklarda böyle bir üstünlüğe rağmen bazı Arap grupları arasında çatışma ve mücadelelerin olduğu aktarılmaktadır.[132] Aynı zamanda dışarıdan gelen Araplarla muvelledun denilen yerli Müslüman halk arasında da zaman zaman çatışmaların yaşandığı ve anlaşmazlıkların olduğu aktarılmaktadır[133]. Bölgedeki Müslümanlar, Arap, Berberi[134], Muvelledun[135], Mevâli [136] ve Sakalibe [137] gibi unsurlardan meydana gelmektedir. Bu dönemde berberiler sayı olarak diğer unsurlardan kalabalık olmalarına rağmen idari yapı Araplar elindeydi.[138]

İbn Ebî Zemenîn'in yaşadığı dönem, çoğunlukla 3. Abdurrahman ve 2. Hâkim'in halifelik zamanına tekabül ettiği ve her anlamda olumlu gelişmelerin yaşandığı, toplumsal birlik ve eşitliğin sağlandığı bir dönemdir. Özdemir'in aktardığına göre bu dönemde kültürel anlamda çok donanımlı olmayan bölgede sihir

[131] Üçok, **İslam Tarihi Emeviler–Abbasiler,** s. 79.
[132] Özdemir**, Endülüs,** DİA, s. 219.
[133] Özdemir**, Endülüs,** DİA, c. 9, s. 217.
[134] **Berberi**: Yunan ve Latin dünyasının dışında oldukları için burada yaşayan halk bu adla anılmıştır. Geniş bilgi için bankız: Hakkı Dursun Yıldız, **Berberiler**, DİA, İstanbul 1992, c. 5, s. 478-483.
[135] **Muvelledun**: Araplar arasında doğan ve Arapça eğitim alan yabancı kökenli Müslüman köleler. Geniş bilgi için bakınız. Mehmet Özdemir, **Muvelledun,** DİA, İstanbul 2006, c. 32, s. 228-229.
[136] **Mevâli**: ilk İslâmî fetihlerin ardından kendi istekleriyle Müslüman olanlara denir. Geniş bilgi için bakınız. İsmail Yiğit, **Mevâli,** DİA Ankara 2004, c. 29, s. 424-426.
[137] **Sakalibe**: Avrupa'nın doğusu ve güneyi ile Asya'nın kuzeyinde yaşayan insanları tanımlamak için kullanılan Arapçalaştırılmış bir terim. Geniş bilgi için bakınız. Ahmet Taşağıl, **Sakalibe,** DİA, İstanbul 2009, c. 36, s. 3-4.
[138] Özdemir**, Endülüs,** DİA, s. 212-216.

ve büyücülük çok yaygındı.[139] Müslümanlar fethettikleri yerlerde ilk önce mescit inşa ederlerdi. Çünkü mescit sadece bir ibadet mekânı değil, aynı zamanda Müslümanların eğitim gördüğü bir okul niteliği taşımaktadır.

Endülüs bölgesi de bilim dünyasına, bu mescitlerin inşa edilmesiyle kapılarını aralamış ve ilmi faaliyetler her geçen gün hızla ilerlemişti. Özellikle 2. Hâkim, ilmi faaliyetlere çok fazla önem atfetmiş bu anlamda gerekli destekleri sağlamıştır. Hatta ilim adamlarını diğer ilim merkezlerine göndermiş birçok eser toplattırmıştır. Bunun neticesinde Endülüs bölgesi, döneminin önemli ilim merkezlerinden biri haline gelerek, bilimsel anlamda zirve bir konuma ulaşmıştır.[140] Endülüs bölgesinde tefsîr faaliyeti ilk olarak Bâkî b. Mahled'in Tefsîru'l-Kebîr'i kaleme almasıyla başlamıştır. Bu bölgede ilmi aşamalar doğuş, büyüme ve gelişme dönemlerinden ziyade Doğu geleneğinden alınarak özgün bir biçimde ilerlemiştir. Nitekim Bâkî b. Mahled'in eseri Taberîtefsîriyle kıyaslanacak düzeyde kabul görmüştür.[141]

Hadis ilmi de bölgede ilerleme kaydeden diğer bir ilimdir. Doğuya ilim için yolculuklar yapılmıştır. Medine'ye giden öğrenciler Mâlikî mezhebinden etkilenmelerinden dolayı bölgedeki Evzâî ekolü yerini Malikîliğe bırakmıştır.[142] Bölgede en az ilerleme kaydeden ilim kelam ilmidir. Bunun sebebi gayri Müslimlerle yaşayan toplum, iç tartışmalardan ziyade dışa dönük refleks geliştirmiş olmasıdır. Fıkıh ilmi de Maliki mezhebinin etkisinde gelişme kaydetmiş bir diğer ilimdir.[143] İbn Ebî Zemenîn ilmi anlamda İslam dünyasının en parlak dönemi olan Abbasilerin kuruluş döneminde yaşadığından her türlü gelişmeye şahit olmuştur.

Fıkıh ilmiyle beraber tefsîr alanında eserler kaleme alan İbn Ebî Zemenîn, diğer siyasal ve sosyal faaliyetlerde yer almamış ve yönetimden uzak durmuştur. Aynı zamanda çatışma ve tartışmalardan uzak sufi diyebileceğimiz bir tavır takınmıştır.[144]

---

[139] Özdemir, **Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet**, s. 160.
[140] Muhammed Âbid Câbirî, **Arap Aklının Oluşumu**, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 428- 429.
[141] Karataş, **Endülüs Tefsîr Geleneği ve Müfessir İbn Ebi Zemenîn**, s. 301.
[142] Fehd ibn Abdurrahman b. Süleyman er- Rûmî, **Menhecü'l-medreseti'l-Endelüsiyyeti fi'ttefsîr**, Mektebetü't-Tevbe, Suudi Arabistan 1997.
[143] Karataş, **Endülüs Tefsîr Geleneği ve Müfessir İbn Ebi Zemenîn**, s. 302.
[144] Özdemir, **Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet**, s. 189-193.

## İKİNCİ BÖLÜM

# İBN EBÎ ZEMENÎN'İN TEFSİRİ VE TEFSİRDEKİ METODU

### 2.1. TEFSÎRİ

Hicri dördüncü yüzyılda yaşamış olan İbn Ebî Zemenîn, Yahyâ b. Sellâm'ın (ö. 200/815) tefsîrini "Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz" adıyla ihtisar etmiştir. Sadece eseri ihtisar etmekle kalmayıp, onu yeni bir boyuta kavuşturacak eklemelerle eseri zenginleştirmiştir. İbn Ebî Zemenîn'in tefsirini net bir şekilde ortaya koyabilmek adına öncelikle Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirine değinmenin doğru olacağını düşünüyoruz. Yahyâ b. Sellâm'ın tefsiri ilk dönemin önemli tefsirlerindendir. Ancak tamamı günümüze ulaşmamıştır.

Cerrahoğlu'nun aktardığına göre eserin bazı bölümleri Tunus'ta bulunmakla beraber tam bir Kur'ân tefsiri değildir.[145] Ancak elde olan kısmıyla müfessirin tefsir metodunun tespit edilmesi mümkündür. Yahyâ b. Sellâm'ın tefsiri rivâyet metoduyla ele alınmış bir eser olmakla beraber sonrakilere yeni metotlar verebilecek tecrübelere yer vermiştir.[146] Bu tefsirin elde olan kısmını birçok kişi rivâyet etse de genel olarak kendi oğlu Muhammed veya Ahmed b. Mûsâ b. Cerîr (ö. 244/858) tarafından nakledilmiştir.[147] Bununla beraber bu eserin tüm nüshaları bir araya getirilecek olsa dahi ancak Kur'ân-ı Kerîm'in çeyreğinin tefsîrini oluşturabilmektedir.[148] Ancak oğlu Muhammed babasının tefsîrine bazı ziyadeler yapmıştır.[149]

Kaynaklar bu tefsîrin, ilk dönemlerde temel İslamî bilimleri ve kültürel değerleri bir araya getiren hacimli bir ansiklopedi olma özelliği taşıdığını aktarmaktadır.[150] Bu eser birçok beldede yayılma imkânı bulmuştur. Aynı şekilde kaynaklarda Endülüs bölgesinde Taberî tefsîri kadar şöhret bulmamış olsa da h. II. asrın sonlarında Yahyâ b. Sellâm'ın tefsîrinin yaygınlık kazanmakta olduğu kaydedilmektedir. Yahyâ b. Sellâm'ın tefsîrinin tefsirin önemli iki metodu olan

[145] Cerrahoğlu, " **Yahyâ b. Sellâm**" Dia, 2013, c. 43, s. 261.
[146] Cerrahoğlu, " **Yahyâ b. Sellâm**" Dia, 2013, c. 43, s. 262.
[147] Detaylı bilgi için bkz. Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, c. 8, s. 120; Cerrahoğlu, **Tefsîr Tarihi,** c. 2, s. 241.
[148] Cerrahoğlu, **Tefsîr Tarihi,** c. 2, s. 244.
[149] Cerrahoğlu, " **Yahyâ b. Sellâm**" Dia, 2013, c. 43, s. 263-264.
[150] Cerrahoğlu, **Tefsîr Tarihi,** c. 2, s. 245.

rivâyet ile dirâyeti bir arada kullanması, Taberî'nin tefsîri ile paralel özellikler taşıdığını göstermektedir. Bu durumda Yahyâ b. Sellâm'ın tefsîrine geçişi kolaylaştırmıştır.[151]

Bu tefsîrin birçok beldeye ulaştığını ve bir nüshasının da Endülüs bölgesindeki kütüphanelerde mevcut olan eserler arasında olduğunu zikretmektedirler. [152] Yahyâ'nın tefsîri Hind Şelebi tarafından tahkik edilmiş ve iki cilt olarak 2004 yılında piyasaya sürülmüştür.[153] Ancak bu tefsîrin tamamı tahkik edilememiş olsa da, elde kalan kısmı üzerinden tahkik çalışması yapılmıştır. Durum böyle olunca Yâhya'nın tefsîrinin günümüze ulaşmasında onunla ilgili yapılmış ihtisar ve diğer çalışmalar önem kazanmaktadır.

Nitekim Hind Şelebi tahkik çalışmasını yürütürken İbn Ebî Zemenîn ve Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî'nin [154] söz konusu esere dair kaleme aldıkları muhtasarlarından faydalandığını dile getirmektedir[155]. Tefsîru Yahyâ olarak bilinen eserin, Yahyâ b. Sellâm'a ait olduğu konusunda herhangi bir tartışma bulunmamaktadır. Çünkü bu tefsîr, çok meşhur olmakla birlikte İbn Ebî Zemenîn, Zehebi, İbn Hacer vb birço âlim, bu tefsîri Yahyâ b. Sellâm'a ait olduğunu öne sürmektedir. Bu dayanaklara ek olarak Mâverdî, İbn Cevzî[156] ve Kurtubî gibi birçok müfessir Yahyâ b. Sellâm'dan nakilde bulunmuş, birçok tabakat ve teracîm kitapları da bu tefsîri Yahyâ b. Sellâm'a isnad etmişlerdir.[157]

Bu tefsîrin İbn Ebî Zemenîn'e intikali kendisinin ifadesiyle iki senet vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Birinci, İbn Ebî Zemenîn'in babası kanalıyla Ali b. el-Hasan'dan, o da Ebû Dâvûd'dan, Ebû Dâvûd'un da Yahyâ b. Sellâm'a dayandırdığı senettir.

---

[151] Vâfî, **et-Tefsîr ve Ulûmu'l-Kur'âni bi'l-Garbi'l-İslâmiyyi mine'l-Karni's-Sânî ile'l-Karni's-Sâmini'l-Hicrî**, s. 15.

[152] İbn Hayr el- İşbilî, **Fehrese**, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyyi, Beyrut 1998, s. 51.

[153] Detaylı bilgi için bkz: Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe et-Teymî, **Tefsîru Yahyâ b. Sellâm,** thk. Hind Şelebî, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 2004.

[154] Detaylı bilgi için bkz. Hatice Cerrahoğlu Teber**, Hûd b. Muhakkem el-Huvvâri'nin Tefsîrinde Yorum Yöntemi,** (Doktora Tezi), Ankara 2004.

[155] Hind Şelebî, Muhakkikin girişi tefsîrin içinde, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe et-Teymî, **Tefsîru Yahyâ b. Sellâm**, thk. Hind Şelebî, Dâru'l-Kütübi'l- 'İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 2004, c. 1, s. 33.

[156] Ebu'l-Arab, **Tabakâtü ulemâi İfrîkıyye**, Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnâniyyi, Lübnan trz, c. 1, s. 117; Ebû Saîd, **Târîhu ibni Yunûs el-Mısriyyi,** Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyyi, Beyrut 1421, c. 2, s. 251; Dabiyyi, **Beğıyyetü'l-Mültemis fî Târîhi Ricâli Ehli'l-Endelüs**, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyyi, Kahire 1967, c. 1, s. 514.

[157] Karataş, **"Endülüs Tefsîr Geleneği ve Müfessir İbn Ebi Zemenîn**, s. 308.

İkincisi ise İbn Ebî Zemenîn'in babasından rivâyet etmeksizin, Ali b. el-Hasan kanalıyla, Yahya'nın çocuklarından Yahyâ b. Sellâm'dan aktardığı senettir.[158] Zikrettiğimiz bu senetlerin ilki diğerine göre daha sık kullanılmıştır. İkinci senetle bazı rivâyetler aktarılsa da bunların sayısı çok azdır.[159]

Ukkâşe'nin aktardığına göre bazı kaynaklar, İbn Ebî Zemenîn'e ait olan bu tefsîrin beş adet nüshanın varlığından söz etmektedirler.[160] Ancak Brockelman ve Sezgin sadece iki nüshanın günümüze ulaşmış olduğunu iddia etmektedirler.[161] Ukkâşe'nin de varlığından bahsettiği bu iki nüshanın birincisinin Fas'ta bulunan Karaviyyîn külliyesi bünyesinde muhafaza edildiğini ve ikincisinin ise Britanya müzesinde bulunduğunu ifade etmektedir.[162]

Britanya müzesinde bulunan bu nüshanın tam olmamakla birlikte ilk nüshaya göre daha sağlam olduğu söylenmektedir. Bu nüsha da Araf sûresinin başından Kehf sûresinin sonuna kadar olan kısmın mevcut olduğu ve aynı zamanda bu nüshada başka eksikliklerin de söz konusu olduğu aktarılmaktadır. Konuyla ilgili olarak muhakkikin aktardığına göre bu nüshada birçok yanlış ve eksiklerle beraber tahrifler de söz konusudur. Bu sebeplerden dolayı tahkik çalışmalarında bu nüsha kabul görmemiştir.[163]

Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz isimli eserin İbn Ebî Zemenîn'e nispeti hususunda tartışmalar olmakla beraber, yapılan tahkik çalışmalarının dayandırıldığı her iki nüsha, bu eserin müellife ait olduğunu kanıtlamaktadır.[164] Bu eser Yahyâ b. Sellâm'ın bir muhtasarı olmakla beraber onun açıklığa kavuşturmadığı hususları açıklayıp yorumlaması ve eserin tekrarlarında kısaltmalar yapması açısından yeni bir eser niteliği taşımaktadır.

---

[158] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz**, tahk. Hüseyin b. Ukkâşe, Muhammed Mustafa el-Kenz, Kâhire 2002, c. 1, s. 114.
[159] Ukkâşe, Muhammed b. Ebû Abdillah, el-Kenz, Muhammed b. Mustafa, **"Mukaddimetü't-Tahkîk",** Tefsîru'l-Kur'ân'il Azîz li-İbni Ebî Zemenîn içinde, c. 1, s. 65-68.
[160] Ukkâşe, **Mukaddimetü't-Tahkîk**", Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîz içinde, c. 1, s. 73.
[161] Carl Brockelman, **Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî**, Arapçaya çev. Abdulhâlim en-Neccâr, Dâru'l-Me'ârif, 4. Baskı, Kahire 1977, c. 2, s. 16; Fuat Sezgin, **Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî**, çev. Mahmud Fehmi Hicâzî, Câmi'atu Melik Suud, Suudi Arabistan 1991. c. 1, s. 108.
[162] Ukkâşe, **Mukaddimetü't-Tahkîk**", Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîz içinde, c. 1, s. 70-71.
[163] Ukkâşe, **Mukaddimetü't-Tahkîk**", Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîz içinde, c. 1, s. 72.
[164] Ukkâşe, **Mukaddimetü't-Tahkîk**", Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîz içinde, c. 1, s. 28.

Bu anlamda eser, İbn Ebî Zemenîn'e nispet edilir. Bu durumu İbn Ebî Zemenîn, tefsîrinin mukaddimesinde dile getirmektedir.[165] Böylece tefsîrin İbn Ebî Zemenîn'e nispeti açıklığa kavuşmaktadır. Bununla beraber teracim ve tabakat eserlerinin tamamına yakınında bu eserin İbn Ebî Zemenîn'e nispet edilmesi, eserin bizzat onun tarafından kaleme alındığı hususunda şüphe barındırmamaktadır. Bu eserin, 2002 yılında beş cilt olarak Kahire'de ve 2003 yılında iki cilt olarak Beyrut'ta tahkiki tamamlanıp neşredilmiştir.

## 2.2. TEFSÎRU'L-KUR'ÂN'İL-AZÎZ VE TEFSİRU YAHYÂ'NIN KISA BİR MUKAYESESİ

İnsanlar farklı mizaç, karakter ve yeteneklerle donatıldığı bir gerçektir. Aynı zamanda bilgi, kültür ve kazandıkları tecrübelerde aynı ölçüde değildir. Bununla beraber eldeki imkânları da aynı değildir. Bu sebeple kaleme aldıkları eserlerde de farklılıklar bulunmaktadır. Eserlerini telif ederken değişik metotlara başvurmuşlardır. İşte aynı konuda telif edilen iki eserin mukayesesi bu açıdan önem arz etmektedir. Böylece metotlarındaki farklılıklar ortaya çıkacak ve eserlerin özgün tarafları da daha iyi anlaşılacaktır. Biz bu başlık altında araştırmamızın konusunu teşkil eden İbn Ebî Zemenîn'in kaleme aldığı "Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz" adlı eserini Yahyâ b. Sellâm'ın "Tefsiru Yahya" olarak şöhret bulmuş eseriyle mukayase edeceğiz. Daha önce değindiğimiz üzere İbn Ebî Zemenîn'in tefsiri Yahyâ'nın tefsirinin bir muhtasarı niteliğindedir. Bu durumu müfessir eserinin mukaddimesinde dile getirmiştir. Biri diğerinin ihtisarı niteliğinde olan bu iki eserin mukayesesi İbn Ebî Zemenîn'in tefsir anlayışıyla ilgili daha orijinal bilgiler sunacağı kanaatindeyiz. Nitekim her müellif eserinin mukaddimesinde eseriyle ilgili kullandığı metodu gözler önüne serecek bilgiler paylaşmıştır. İbn Ebî Zemenîn bu eseri kaleme almaktaki maksadını tefsirinin mukaddimesinde belirtmiş olup konuyla alakalı gerekli bilgilere daha önce vurgulanmıştır.

İbn Ebî Zemenîn bu eseri kaleme alırken ilim talebelerinin istifadesine sunma amacıyla telif ettiğini çok uzun olması sebebiyle ihtisar etme yoluna gittiğini ifade

[165] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c.1, s. 114.

etmektedir.[166] Yahyâ b. Sellâm'ın tefsiri günümüze tam olarak ulaşamamıştır. Neredeyse üçte birlik kısmını teşkil eden tefsiri elimizde bulunmaktadır.[167] Eserin bu kısmı bile onun tefsir metodunu ortaya koymak için yeterlidir.[168] Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirine baktığımız zaman İbn Ebî Zemenîn'in tefsir metoduyla aynı doğrultuda olduğu görülmektedir. Yahyâ b. Sellâm, sûreleri tefsir ederken öncelikle sûrelerin mekki ve medeni olduklarını belirtmektedir. Tefsirindeki sûrelerin mekki-medenilik durumları incelendiğinde ise İbn Ebî Zemenîn'in bu konuda Yahyâ b. Sellâm ile aynı görüşte olduğu görülmektedir.[169] Yahyâ b. Sellâm ayetleri tefsirinde daha çok rivayetlere dayanmaktadır. Konuyla ilgili üç dört rivayet zinciri ve görüş aktardığına şahit olmaktayız. Bu konuda eseri ilk dönem önemli rivayet tefsirlerinden kabul edilmektedir.[170] İbn Ebî Zemenîn ise eseri ihtisar ederken bu rivayetlerden birini alarak yetindiğini görmekteyiz. Mesela: Yahyâ b. Sellâm, Tâhâ sûresinin ilk ayetini tefsir ederken (طه) kelimesinin *"ey adam*" anlamına geldiğini dört farklı rivayete dayandırırken [171] İbn Ebî Zemenîn sadece bir tek rivayete dayandırarak aktarmaktadır.[172]

İbn Ebî Zemenîn, Yahyâ b. Sellâm'ın görüşlerini قال يحي (Yahya dedi) ifadeleriyle tefsirin aslına uygun bir şekilde aktardığını, bazen de bunları ihtisar etme yoluna gittiği görmekteyiz. Bununla beraber İbn Ebî Zemenîn kendi görüşlerini tefsirin orjinalini bozmayacak şekilde قال محمد (Muhammed dedi) diyerek aktarmaktadır. İki eser incelendiğinde İbn Ebî Zemenîn'in bu eseri, dil ve kıraat açısından zenginleştirdiği görülmektedir. Mesela; Yahyâ b. Sellâm isra sûresinin ilk ayetinde geçen **أَسْرَى (**gece yürüyüşü) kelimesinin anlamıyla ilgili herhangi bir yorum yapmazken[173] İbn Ebî Zemenîn bu kelimenin anlamıyla ilgili iki lügat bulunduğunu sadece gece yürüyüşü anlamına gelmeyip gündüz yürüyüşünü de ifade ettiğini

[166] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c.1, s. 114.
[167] Cerrahoğlu, **Tefsîr Tarihi,** c. 2, s. 244
[168] Cerrahoğlu, " **Yahyâ b. Sellâm**" Dia,2013,c.43,s.263-264.
[169] Detaylı bilgi için bkz. Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe et-Teymî, **Tefsîru Yahyâ b.Sellâm,** thk. Hind Şelebî ve İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz** eserlerin sûre girişleri.
[170] Cerrahoğlu, **Tefsîr Tarihi,** c. 2, s. 245.
[171] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe et-Teymî, **Tefsîru Yahyâ b.Sellâm,** thk. Hind Şelebî, c.1, s. 251.
[172] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c.3, s. 110.
[173] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe et-Teymî, **Tefsîru Yahyâ b.Sellâm,** thk. Hind Şelebî, c.1, s. 101.

söylemektedir.[174] Yine Yahyâ b. Sellâm, Taha sûresinin **إِنِّي أَنَا رَبُّكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ** *"Şüphe yok ki, ben senin Rabbinim. Hemen ayakkabılarını çıkar. Çünkü sen mukaddes vadi Tuva'dasın."* Ayetinde geçen **إِنِّي** (Şüphesiz ki ben) kelimesini herhangi bir açıdan değerlendirmezken,[175] İbn Ebî Zemenîn bu kelimenin iki farklı şekilde okunabileceğini ve her okuyuşun farklı anlamlar ifade ettiğini aktarmaktadır.[176]

Sonuç olarak, kısaca mukayesesine değindiğimiz iki tefsirin, İbn Ebî Zemenîn'e iat olan tefsirin, Yahyâ b. Sellâm'ın tefsiriyle aynı metotla kaleme alınıp ihtisar edildiği görülmektedir. İbn Ebî Zemenîn, Yahyâ'nın görüşlerini onun ismini zikrederek rivayetleri bazen kısaltma bazen de hazfetme yoluyla aktarmıştır. Kendi görüşlerini ise daha çok dil ve kıraat açısından kelimeleri tahlil etmek sûretiyle eseri zenginleştirdiği görülmektedir. Her iki tefsirinde rivayet tefsiri olduğu aynı yöntemleri benimsediği saptanmaktadır. Eserlerin göze çarpan en belirgin farkı ise İbn Ebî Zemenîn'in kaleme aldığı eser dil ve kıraat açısından daha zengindir.

### 2.3. TEFSÎR METODU

Eserlerin hemen giriş kısımlarına yazılan mukaddimeler, müelliflerin eserlerinde hangi yöntemi kullandıklarını açıkladıklarından dolayı önemlidir. Bu sebeple müellifin eserdeki metodunu anlamak için ilk önce eserinde kaleme aldığı mukaddimesine müracaat etmemiz gerekmektedir. Nitekim İbn Ebî Zemenîn de mukaddimesinde tefsîriyle ilgili metodunu ortaya koymaktadır. İbn Ebî Zemenîn mukaddimesinde: Yâhya'nın tefsîrini okuduktan sonra onda birçok tekrarın var olduğunu gördüm. Hadisler uzun uzun aktarıldığı için eser fazla uzamıştı. Bende ilim talebelerine kolaylık sağması amacıyla onun tekrarlarını çıkardım ve bazı hadisleri ihtisar ettim. Aynı zamanda Yâhya'nın tefsir etmediği âyetleri tefsir ettim. Dil açısından kitabın aslına bağlı kalmakla beraber nakiller yaparak eklemelerde bulundum dedikten sonra, Kur'ân'ın yazılması ve toplanması, vahiylerin peygambere arzı, sûrelerin Mekki ve Medeni olmaları, sûrelerin isimlendirilmesi, bilgisi olmadığı halde Kur'ân ile ilgili yorumda bulunanların durumu ve 12 ilmi bilmeyenin Kur'ân

[174] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c.3, s. 5.
[175] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe et-Teymî, **Tefsîru Yahyâ b.Sellâm,** thk. Hind Şelebî, c.1, s. 254.
[176] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c.3, s. 111.

tefsiri yapamayacağı (el-Mekki, el-Medeni, en-Nasih ve'l-Mensuh, et-Takdim ve't-Tehir, el-Maktu ve'l-Mevsûl, el-Hâs ve'l-Âm, el-Izmâr ve'l- Arabiyye") v.b. konuları ele almakta; bu konularda Peygamber ve sahabeden gelen haberleri nakletmektedir.[177]

Müfessirimizin sözlerinden de anlaşılacağı üzere çok geniş olan Yâhya'nın tefsirindeki tekrarları atarak eseri ihtisar ettiği gibi eklemeler de yapmıştır. Eserin aslına bağlı kalmaya özen gösteren müfessir, eserin tefsirine değinilmemiş âyetlerine değinerek esere farklı bir boyut kazandırmıştır. Aynı zamanda eseri dil açısından zenginleştirmesi onun esere yüklediği yeni bir boyuttur. İbn Ebî Zemenîn eserde ilaveler yaptığı ve kendi görüşlerini belirttiği yerlerde "**قال محمد**" ifadesini kullanmış olmasıdır.[178] Yahya'nın görüşlerini ve diğer görüşleri ise isim vererek aktarmıştır.

Âyetleri tefsir ederken Kur'ân'ı, Kur'ân, sünnet, sahabe ve tabiin sözüyle tefsir etmiştir. Bu eserde sûreler nüzûl sırasına göre değil tertip sırası esas alınarak tefsîr edilmiştir. Ayrıca müfessir ilk önce sûrenin Mekkî ya da Medenî olduğunu belirtmiş ve daha sonra sûreyi tefsîr etmeye başlamıştır. Arap dili ve kıraatlara ayrı bir önem vermiştir. Âyetleri bir bütün olarak ele alan İbn Ebî Zemenîn, gerekli gördüğü yerlerde açıklamalarda bulunmuş, bütün âyetleri kelime kelime tefsîr etme gereği duymamıştır. Önce âyetin başka âyetle açıklanması mümkünse konuyla ilgili âyeti zikretmiştir. Sırasıyla âyeti âyetle açıklayan ifade bulunmazsa senedi zikretmekle beraber bazen senetsiz olarak hadis, sahabe ve tabiin sözüne aktararak tefsir etmiştir. Âyetlerin farklı okuyuşlarına işaret ederek yüklendikleri anlamlara değinmiştir. Aynı zamanda eserinde Kur'ân ilimlerine yer vermiştir. İsrailiyyata çokça yer verdiği için eleştirilere maruz kalmıştır. Selef akidesini benimseyen müfessirimiz, eserinde itikat ile ilgili âyetleri olduğu gibi aktarmış tefsir etmekten bile kaçınmıştır. Ahkâm âyetleriyle ilgili yorumlara da yer vermemiştir. Kur'ân-ı Kerim'i tefsîr ederken baştan sona aynı yöntemi kullanmıştır.

Sonuç olarak, klasik rivâyet tefsîrleri ile benzerlikler görülmekle beraber klasik usullerden bazı ayırt edici özellikleri de bulunmaktadır.

[177] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c.1, s. 114.
[178] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 1, s. 115.

### 2.3.1. Kur'ân'ı Kur'ân ile Tefsîri

İslâm'ın başlangıcından bu yana Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsîr edilmesine büyük bir önem verilmiştir. Kur'ân-ı Kerim'in öncelikli ve en önemli kaynağı yine Kur'ân-ı Kerim'in kendisi olduğu ve ilahi kitabın, Arapça'ya ve onun edebiyatının inceliklerine birçok katkı sunan bir olgu olduğu tartışmasız bir gerçektir.[179] Çünkü yüce kitabın birçok âyetinde anlam açısından kapalı ve anlaşılmayacak derecede özet olarak geçilen yerler vardır. Bu âyetlerin bir başka âyetle ifade edilmesi ve açıklığa kavuşturularak beyanı sağlanmaktadır. İbn Ebî Zemenîn de, eserinde Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsîrine bazı kelime ve kıraat vecihlerini tercih ederek daha sık yer vermekle beraber bu yöntemi tefsîrine yansıtmıştır. Bazen mücmel olan kelimeleri açıklarken bazen anlamı açık olan kelimeleri başka âyetlerle anlamını tekit etmek için tefsirinde kullanmaktadır. İbn Ebî Zemenîn bu metoda hemen hemen eserinin her sayfasında bir yöntem olarak başvurmaktadır. Durum böyle olunca müfessirlerin kıstaslarına göre bir tefsîr ortaya koymaya çalışmıştır. Şimdi bu tefsîr metoduna ait bazı örnekler sunâlim:

**ÖRNEK -1:**

فَتَلَقَّىٰٓ ءَادَمُ مِن رَّبِّهِۦ كَلِمَٰتٍ فَتَابَ عَلَيْهِۚ إِنَّهُۥ هُوَ ٱلتَّوَّابُ ٱلرَّحِيمُ

*"Derken, Âdem (vahy yoluyla) Rabbinden birtakım kelimeler öğrendi, bunun üzerine tövbesini kabul etti. Şüphesiz O, tövbeleri çok kabul edendir, çok bağışlayandır."*[180] âyetinde geçen فَتَلَقَّىٰٓ kelimesini tefsîr ederken meâlindeki âyeti delil getirmiştir: قَالاَ رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا وَإِن لَّمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنالْخَاسِرِين

*Dediler ki: "Rabbimiz! Biz kendimize zulüm ettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz*."[181] Âdem (s.a.v)'ın "Rabbinden aldı" olarak ifade edilen فَتَلَقَّىٰٓ kelimesinin anlamının bu âyet olduğunu ileri sûrerek tefsîr etmiştir.[182] Aynı zamanda müfessir, فَتَلَقَّىٰٓ kelimesinin اخذ yani "aldı" anlamına

[179] Zerkeşî, **el-Burhân**, c. 3, s. 375; Subhi Salih, **Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân**, s. 290-91.
[180] Bakara, 2/37.
[181] Araf, 7/23.
[182] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c.1, s. 134.

geldiğine de değinmiştir.[183] Örnekten de anlaşılacağı üzere müfessir, Bakara sûresinin 37. âyetindeki "فَتَلَقَّىٰ sözcüğünü, Araf sûresinin 23. âyetiyle tefsîr etmiştir.

**ÖRNEK-2:**

يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُواْ نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَوْفُواْ بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ **فَارْهَبُونِ**

*"Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimeti hatırlayın. Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki ben de size verdiğim sözü yerine getireyim. Yalnız benden korkun".*[184] İbn Ebî Zemenîn âyette geçen ( فَارْهَبُون..) "*benden korkun* " ifadesini, hemen kendisinden sonra gelen âyetin ( وَإِيَّايَ فَاتَّقُونِ.....) **"***bana karşı gelmekten sakının."*[185] ifadesiyle tefsîr etmiştir.[186]

**ÖRNEK-3:**

قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ **فَاسْأَلْ الْعَادِّينَ**

*"Onlar, "Bir gün, ya da bir günden daha az bir sûre kaldık. Hesap tutanlara sor" derler."*[187] İbn Ebî Zemenîn âyette geçen ( **فَاسْأَلْ الْعَادِّين ...)** *Hesap tutanlara* ifadesini, Meryem sûresinin 84. âyetinde geçen (**عَدًّا** إِنَّمَا نَعُدُّ لَهُمْ ) "*Biz onlar için ancak (takdir ettiğimiz günleri) sayıp durmaktayız."*[188] ifadesiyle tefsîr etmektedir. Yani müfessir burada hesap tutanlardan kasıt bu işle görevli olan meleklerin olduğunu ve âyetin onları işaret etiğini savunmaktadır.[189]

**ÖRNEK-4:**

يَوْمَ يُكْشَفُ عَن سَاقٍ وَيُدْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ فَلَا يَسْتَطِيعُونَ

*"Baldırların açılacağı (işlerin zorlaşacağı) ve kâfirlerin secdeye çağrılıp da gözleri düşmüş ve kendilerini zillet kaplamış bir halde buna güç yetiremeyecekleri günü (Kıyamet gününü) düşün."*[190]meâlindeki âyette geçen ( سَاقٍ ) kelimesini وَالْتَفَّتِ

[183] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c.1, s. 135.
[184] Bakara, 2/40.
[185] Bakara, 2/41.
[186] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c.1, s. 136.
[187] Muminun, 23/113.
[188] Meryem,19/84.
[189] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 3, s. 214.
[190] Kalem, 68/42.

السَّاقُ بِالسَّاقِ[191] kıyame sûresi 29. âyette geçen لسَّاق kelimesiyle tefsîr etmiştir. Ancak müfessir, birçok meâlin aksine bu kelimeye "*bacak"* anlamı vermeyip, Mücâhid'den aktardığı bir rivâyete dayanarak "*zorluk*" anlamı vermiştir.[192] Kıyame sûresinin 29. âyeti İbn Ebî Zemenîn'e göre "*dünya zorlukları âhiret zorluğuna dolanınca*" anlamına gelmektedir.

**ÖRNEK-5:**

الَّذِينَ آمَنُواْ وَلَمْ يَلْبِسُواْ إِيمَانَهُم بِظُلْمٍ أُوْلَئِكَ لَهُمُ الأَمْنُ وَهُم مُّهْتَدُون

*"İman edip de imanlarına zulmü bulaştırmayanlar var ya; işte güven onların hakkıdır. Doğru yolu bulmuş olanlar da onlardır*."[193] meâlindeki âyette geçen ظُلْم zulüm ifadesini, şirk olarak verip bununla alakalı âyeti zikretmemektedir.[194] Genel kabule göre bu âyet, birçok tefsîrde Lokman sûresinin 13. âyetinde geçen "*Şüphesiz şirk, büyük bir zulümdür* " meâlindeki şirk büyük zulümdür ifadesiyle tefsîr edilmektedir. Ancak İbn Ebî Zemenîn Lokman sûresindeki âyeti zikretmeyerek, âyette geçen anlamı vermesi bu tefsîrin çokça bilinen bir konu olduğundan sözün kısa tutulmasını istemiş olacağı kanısındayız.

**ÖRNEK-6:**

وَكَيْفَ تَأْخُذُونَهُ وَقَدْ أَفْضَى بَعْضُكُمْ إِلَى بَعْضٍ وَأَخَذْنَ مِنكُم مِّيثَاقًا غَلِيظًا

*"Hem, siz eşlerinizle birleşmiş ve onlar da sizden sağlam bir söz almış iken, onu nasıl (geri) alırsınız?"*[195]meâlindeki âyette geçen "*sağlam bir söz"* ifadesini, Bakara sûresinde geçen ( فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَان….) "*Ya iyilikle geçinmek, ya da güzellikle bırakmaktır"*[196] ifadesiyle tefsîr etmiş ve burada bahsedilen sözün bu cümle olduğunu ifade etmiştir.[197]

---

[191] Kıyame, 75/29.
[192] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 5, s. 22-23.
[193] Enam, 6/82.
[194] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 2, s. 82.
[195] Nisa, 4/21.
[196] Bakara, 2/229.
[197] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 1, s. 356.

**ÖRNEK-7:**

انفِرُواْ فِي سَبِيلِ اللّهِ اثَّاقَلْتُمْ إِلَى الأَرْضِ……..

"……*Allah yolunda sefere çıkın" denilince, yere çakılıp kaldınız*."[198] İbn Ebî Zemenîn âyette geçen ( اثَّاقَلْتُمْ) *çakılıp kaldınız ifadesini,* başka bir âyette geçen **( أَخْلَدَ** إِلَى الأَرْضِ…) **"***dünyaya saplanıp kaldı"*[199]ifadesiyle tefsîr etmiştir. Ancak İbn Ebî Zemenîn tefsîrinde bu âyetlere "*dünyadan razı olmak*" anlamını da yüklemiştir.[200]

**ÖRNEK-8:**

وَاذْكُرُوا نِعْمَةَ اللّهِ عَلَيْكُمْ وَمِيثَاقَهُ الَّذِي وَاثَقَكُمْ بِهِ إِذْ قُلْتُمْ سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا وَاتَّقُوا اللّهَ إِنَّ اللّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ

"[201]*Allah'ın üzerinizdeki nimetini, hatırlayın; o zaman, "Duyduk ve kabul ettik" demiştiniz. Allah'tan korkun; şüphesiz Allah kalplerin içindekini bilmektedir*." İbn Ebî Zemenîn bu âyette ( *sizden aldığı sağlam ahdini )* cümlesiyle insanoğlunun henüz Âdem'in sülbündeyken Allah'ın onlardan aldığı sözün kastedildiğini ifade ederek Âraf sûresindeki şu âyetle tefsîr etmektedir:[202]

وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُم عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ

*"Rabbin Âdemoğulları'ndan -onların sırtlarından- zürriyetlerini alıp bunları kendileri hakkındaki şu sözleşmeye şahit tutmuştu: Ben sizin rabbiniz değil miyim? "Elbette öyle! Tanıklık ederiz" dediler. Böyle yaptık ki kıyamet gününde, "Bizim bundan haberimiz yoktu" demeyesiniz*."[203]

**ÖRNEK-9:**

مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ

---

[198] Tevbe, 9/38.
[199] Araf, 7/176.
[200] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 2, s. 205.
[201] Maide, 5/7.
[202] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 2, s. 13.
[203] Araf, 7/172.

*"O'nun izni olmadıkça katında hiçbir kimse şefaat edemez*." [204] İbn Ebî Zemenîn bu âyeti tefsîr ederken aşağıdaki şu iki âyeti zikrederek aynı anlamları ifade ettikleri gerekçesiyle Kur'ân'ı Kur'ân ile tefsîr etmiştir:[205]

اِنَّ رَبَّكُمُ اللّٰهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ فِي سِتَّةِ اَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ يُدَبِّرُ الْاَمْرَ ۭ مَا مِنْ شَفِيعٍ اِلَّا مِنْۢ بَعْدِ اِذْنِهٖ ۭ ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبُّكُمْ فَاعْبُدُوْهُ ۭ اَفَلَا تَذَكَّرُوْنَ

*"Kuşkusuz rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra da (yarattığı) arşa hâkim olan, her işi yöneten Allah'tır. O izin vermedikçe şefaat edecek biri de yoktur. İşte bu Allah sizin rabbinizdir, öyleyse O'na kulluk ediniz. Bunları düşünmez misiniz "*[206]

يَعْلَمُ مَا بَيْنَ اَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يَشْفَعُوْنَ ۙ اِلَّا لِمَنِ ارْتَضٰى وَهُمْ مِنْ خَشْيَتِهٖ مُشْفِقُوْنَ

*"Allah onların önlerindekini de arkalarındakini de (bildiklerini de bilmediklerini de) bilir. Onlar Allah'ın razı olduklarından başkasına şefaat edemezler ve Allah korkusundan titrerler!"*[207]

**ÖRNEK-10:**

مَنْ كَانَ يُرِيدُ ثَوَابَ الدُّنْيَا فَعِنْدَ اللّٰهِ ثَوَابُ الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ ۭ وَكَانَ اللّٰهُ سَمِيعاً بَصِيراً

*"Dünya mükâfatını isteyenler bilsinler ki Allah nezdinde hem dünya hem âhiret mükâfatı vardır. Allah her şeyi işitmekte, her şeyi görmektedir."*[208] İbn Ebî Zemenîn bu âyeti açıklarken konuya geniş bir izah getirmesi açısından İsra sûresinin şu âyetiyle tefsir etmiştir: [209]

مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَّلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ ثُمَّ جَعَلْنَا لَهُ جَهَنَّمَ يَصْلٰيهَا مَذْمُوماً مَدْحُوراً

[204] Bakara, 2/255.
[205] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 1, s. 251.
[206] Yunus, 10/3.
[207] Enbiya, 21/28.
[208] Nisa, 4/134.
[209] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 1, s. 412.

*"Kim bu geçici dünyayı isterse burada istediğimiz kimseye dilediğimiz şeyleri veririz; sonra da onu cehenneme göndeririz; oraya kınanmış ve kovulmuş olarak girer."*[210]

İbn Ebî Zemenîn'in ihtisar niteliğinde olan bu eseri hemen hemen büyük çoğunluğunda Kur'ân'ın Kur'ân ile yapılan tefsir örnekleri vardır. Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere müfessir, rivâyetlere çok önem veren bir âlim olması sebebiyle Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsirine önemli bir şekilde yer vermiştir.

### 2.3.2. Kur'ân'ı Sünnetle Tefsîri

Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsîri sınırlı sayıdaki âyetleri kapsamaktadır. Bu tefsîr metodu kısıtlı diyebileceğimiz az sayıdaki bazı âyetlerde uygulanabilmektedir. Durum böyle olunca rivâyetleri referans alan tefsîr faaliyetinin diğer bir müracaat merci olan, hadislerle tefsîr etme yöntemine başvurulduğu görülmektedir. Nitekim Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsîrinden sonra, en önemli tefsîr etme konumunda olan kişi tartışmasız Hz. Peygamberdir.[211]

İbn Ebî Zemenîn de âyetlerin tefsîrinde Peygamber'in (s.a.v) sünnetine sık sık başvurur. Çünkü Sünnetin, Kur'ân'ın beyan ve izah edilmesinde önemli bir konumu ve yeri vardır. Müfessir, tefsîrinin mukaddimesinde hadislerle ilgili olarak, Yahyâ'nın tefsîrinde hadis tekrarlarının çok olduğunu ve bunları kısalttığını ifade eder. İbn Ebî Zemenîn Kur'ân'ı hadisle tefsîr ederken hadis rivâyetlerini genel olarak Yahya kanalıyla aktarmış ve hadislerin sıhhat durumuyla ilgili bir değerlendirme yapmamıştır. Genellikle senetteki ravilerin bir kısmını veya hepsini zikretmeden aktarmakla beraber, yer yer senette bulunan ravilerin tamamını zikrettiği de olmuştur. Müfessir hadisleri, bazı âyetleri açıklamak, ek bir anlam getirmek, sebeb-i nüzûl'e dair açıklama yapmak veya âyetlerin anlamlarına işaret etmek ve böylece âyetleri tefsîr etmek amacıyla kullanmıştır.[212] İbn Ebî Zemenîn'in tefsîrinin muhakkiki, onun zayıf ve münker hadislere tefsîrde çokça yer verdiği ve bu anlamda eleştiriye maruz kaldığını ifade etmektedir. Bununla beraber senedi olmayan bazı

[210] İsra, 17/18.
[211] Suyûtî, **el-İtkân**, c. 2, s. 318.
[212] Ukkâşe, **Mukaddimetu't-Tahkîk**, c. 1, s. 41-42.

hadislerin senedinin bu tefsîrde bulunması eserin değerini arttırmaktadır.[213] Eserde yer alan hadislerin sened ve metin açısından tahriç ve tahkikinin yapılması veya tefsîr ilmi açısından ele alınması konumuzun kapsamı dışındadır. Bu sebeple biz müfessirin âyetleri hadislerle tefsîr etme metoduna örnekler vermekle yetineceğiz.

**ÖRNEK-1:**

فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلاً غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَأَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزاً مِنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ

"*Derken, onların içindeki zâlimler, sözü kendilerine söylenenden başka şekle soktular. Biz de haktan ayrılmaları sebebiyle, o zâlimlere gökten bir azap indirdik."*[214] meâlindeki âyette geçen ( رِجْزاً ) kelimesine İbn Ebî Zemenîn, azap anlamı vermektedir. Aynı zamanda o azabın taun (veba) hastalığı olduğunu ifade etmiştir. Yahyâ bin Sellâm'a dayandırdığı şu hadisle açıklamaktadır: "*Taun (veba), bir ricz azaptır. Sizden önce geçen bir kavme gönderilmiştir. Siz bir yerde o hastalığın olduğunu duyduğunuzda o bölgeye gitmeyiniz. İçinde bulunduğunuz bir yerde de taun hastalığı ortaya çıkarsa, ondan kaçarak oradan çıkmayınız*."[215] Görüldüğü üzere, İbn Ebî Zemenîn âyette geçen kelimenin izaha kavuşturulması amacıyla sünnetle tefsîr etmeyi metot olarak kullanmıştır.

**ÖRNEK-2:**

وَلَا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِأَيْمَانِكُمْ أَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصْلِحُوا بَيْنَ النَّاسِ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

"*Yeminlerinizden dolayı Allah'ı, iyilik etmeye, kötülükten sakınmaya ve insanların arasını düzeltmeye engel kılmayın. Allah her şeyi işitir ve bilir."*[216] meâlindeki âyette geçen (عُرْضَةً لِأَيْمَانِكُمْ) "*yeminleri engel kılmak"* ifadesini, İbn Ebî Zemenîn iyilik yapmaya yeminlerinizle Allah'ı engel kılmayın şeklinde açıkladıktan sonra, *"Herhangi bir konuda yemin ettiğinde ondan başkasını daha hayırlı görürsen,*

[213] Ukkâşe, **Mukaddimetu't-Tahkîk**, c. 1, s. 61.
[214] Bakara, 2/59.
[215] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 1, s. 143.
[216] Bakara, 2/224.

*hayırlı olanı işle ve yeminine keffâret öde."* hadisini delil getirerek yeminin Allah Resulu tarafından da iyiliğe engel kılınmaması gerektiğini ifade etmiştir.[217]

**ÖRNEK-3:**

وَلاَ تَكْتُمُواْ الشَّهَادَةَ وَمَن يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلْبُهُ وَاللّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيم

"*Bir de şahitliği gizlemeyin. Kim şahitliği gizlerse, şüphesiz onun kalbi günâhkardır. Allah, yaptıklarınızı hakkıyla bilendir."* [218] âyetinde şahitliğin gizlenmemesi gerektiği ifade edilmektedir. İbn Ebî Zemenîn, Yahyâ bin Sellâm'a dayandırdığı şu hadisle bu âyeti tefsir etmektedir: "*İnsanların korkusu, şahit olduğunuz ve bildiğiniz bir şey hususunda şahitlik etmenize engel olmasın*." İbn Ebî Zemenîn, âyetin tefsîrine yeni bir boyut katarak, korkudan da olsa şahitliğin gizlenilmemesi hususunu hadisle delillendirerek tefsîr etmiştir.[219]

**ÖRNEK-4:**

**وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ اَنْ يَغُلَّ وَمَنْ يَغْلُلْ يَأْتِ بِمَا غَلَّ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ ثُمَّ تُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ**

*"Hiçbir peygamberin emanete hıyanet etmesi düşünülemez. Kim hıyanet ederse, kıyamet günü, hıyanet ettiği şeyle birlikte gelir. Sonra da hiçbir haksızlığa uğratılmaksızın herkese kazandığının karşılığı tastamam ödenir.* [220] İbn Ebî Zemenîn, **( وَمَنْ يَغْلُلْ يَأْتِ بِمَا غَلَّ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ)** "*Kim hıyanet ederse, kıyamet günü, hıyanet ettiği şeyle birlikte gelir".* ifâdesini tefsîr ederken, Yahyâ b. Sellâm'a dayandırdığı şu hadisle izah etmektedir: "*Her kim ganimetten, bir deveyi, ineği veya koyunu haksız olarak alırsa kıyamet gününe onlarla gelir*." İbn Zemenin anlam kapalılığı içeren bu âyeti hadisle tefsîr etmiştir.[221]

**ÖRNEK-5:**

مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ اَمْثَالِهَآ وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزٰٓى اِلَّا مِثْلَهَا وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ

[217] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 1, s. 227.
[218] Bakara, 2/283.
[219] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 1, s. 271.
[220] Âlimran, 3/161.
[221] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 1, s. 331.

*"Kim iyilikle gelirse ona getirdiğinin on katı vardır; kim de kötülükle gelirse o sadece getirdiğinin dengiyle cezalandırılır. Onlar haksızlığa uğratılmazlar".*[222]İbn Ebî Zemenîn bu âyeti tefsîr ederken yine Yahyâ bin Sellâm'a dayandırdığı şu kutsi hadisi aktarmaktadır: "*Kulum bir iyilik yapınca ona on sevaptan yedi yüz iyiliğe kadar ecir vardır. Kulum bir iyilik yapmaya niyetlenir de, onu yapamazsa bir iyilik olarak yazarım, onu yapınca ben onu ondan yedi yüz misline kadar yazarım, bir kötülük yapmaya niyetlenir de onu yapmazsa ben ona bir iyilik yazarım, eğer onu yaparsa ona o kötülüğün mislini yazarım."* Böylece müfessir, âyetin anlamını pekiştirecek şekilde hadisle tefsîr etmiştir.[223]

**ÖRNEK-6:**

حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلٰوةِ الْوُسْطٰى وَقُومُوا لِلّٰهِ قَانِتِين

*"Namazları ve orta namazı aksatmadan kılın, huşû içinde Allah'ın huzurunda durun."*[224] İbn Ebî Zemenîn bu âyeti aşağıdaki şu hadise dayanarak tefsîr etmiştir:[225] "*Peygambere orta namaz soruldu. O da orta namaz, ikindi namazıdır diye cevap verdi.*"

**ÖRNEK-7:**

دَعْوٰيهُمْ فِيهَا سُبْحَانَكَ اللّٰهُمَّ وَتَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ وَاٰخِرُ دَعْوٰيهُمْ اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

*"Orada onların duaları, "Sen bütün noksan sıfatlardan uzaksın Allahım!"; karşılıklı iyi dilekleri de "selâm" şeklinde olacaktır. Duaları da, "Âlemlerin rabbi olan Allah'a hamdolsun" diyerek son bulur."*[226] İbn Ebî Zemenîn bu âyeti izah ederken şu hadisi referans almaktadır: "*Nefse iyilik ve kötülük ilham edildiği gibi, cennet ehline de tesbih ve hamd ilham edilmiştir."*[227]

**ÖRNEK-8:**

وَرُسُلاً قَدْ قَصَصْنَاهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَرُسُلاً لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ وَكَلَّمَ اللّٰهُ مُوسٰى تَكْلِيماً

[222] Enam, 6/160.
[223] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 2, s. 109.
[224] Bakara, 2/238.
[225] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 1, s. 240.
[226] Yunus, 10/10.
[227] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 2, s. 246.

*"Bir kısım peygamberleri sana daha önce anlattık, bir kısmını ise sana anlatmadık. Ve Allah, Mûsâ ile gerçekten konuştu*."[228] İbn Ebî Zemenîn bu âyeti tefsîr ederken senedini hiç zikretmeyip Yahyâ tarikiyle aktardığı şu hadisle tefsir etmiştir: "*Denildi ki: Ey Allah'ın Resulu kaç tane peygamber gönderilmiştir? Buyurdu ki: 300 ve on küsür kadar peygamber gönderildi. Bunun üzerine tekrar: Peki Hz. Âdem, Allah'ın kendisiyle konuştuğu bir peygamber miydi yoksa değil miydi? Diye soruldu. Hz. Peygamber şöyle cevap verdi evet o Allah'ın kendisiyle konuştuğu bir peygamberdir."*[229]

**ÖRNEK-9:**

كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَلَوْ اٰمَنَ اَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْراً لَهُمْ مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَاَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ

*"Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve Allah'a inanırsınız. Ehl-i kitap da inanmış olsalardı elbette onlar için hayırlı olurdu; içlerinden inananlar da var, fakat çoğu yoldan çıkmıştır."*[230] İbn Ebî Zemenîn, âyette geçen بِالْمَعْرُوفِ kelimesini tevhid, الْمُنْكَرِ kelimesini ise şirk anlamlarına geldiğini ifade ettikten sonra bu âyeti Yahya'nın Hasan-ı Basri kanalıyla aktardığı şu hadisle tefsir etmiştir: "*Siz yetmiş ümmete ayrılacaksınız Allah katında en hayırlı olanlar ise sizlersiniz.*[231]

**ÖRNEK-10:**

اَلَّذِينَ اِذَٓا اَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ قَالُوٓا اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّٓا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ

*"Onlar, başlarına bir musibet geldiğinde, "Doğrusu biz Allah'a aidiz ve kuşkusuz O'na döneceğiz" derler."*[232] İbn Ebî Zemenîn bu âyeti, Yahyâ tarikiyle aktardığı şu hadisle tefsir etmiştir: "*Sabır, musibetin ilk anında gösterilmesi gereken tavırdır"*.[233]

---

[228] Nisa, 3/164.
[229] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 1, s. 421.
[230] Âli İmran, 4/110.
[231] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 1, s. 312.
[232] Bakara, 2/156.
[233] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 1, s. 188.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere müfessir, âyetleri tefsîr ederken hadisleri çokça kullanmıştır. Müfessir, Kur'ân'ı sünnetle tefsîr ederken âyetlerin manasını açıklama, anlamı teyit etme ve kapalılığı giderme gibi amaçlarla yapmıştır.

### 2.3.3. Kur'ân'ı Sahabe Sözüyle Tefsîri

İslâm ilimlerinde Kur'ân ve sünnetten sonra sahabe de kaynak olması açısından önemli bir rol oynamaktadır. Sahabe, vahyin inişinden itibaren İslâm'ın yayılması için her türlü sıkıntıyı üstlenmiş, yurdunu, ailesini ve bütün malını bırakarak hicret etmiş, cihada katılmış ve bütün bunları yaparken hiçbir karşılık beklememiş, yalnızca İslâm'ı yeryüzünde hâkim kılmak için mücadele etmiştir. Bu sebeple bütün İslam âlimleri, sahabe'nin adaletiyle ilgili olarak sahabe adildir ilkesini benimsemiş, hatta yer yer âyetlerle sahabe'yi överek onların kıymetlerine atıfta bulunmuşlardır.[234]

Durum böyle olunca, İbn Ebî Zemenîn de âyetlerin tefsîrinde Sahabe'nin görüşleri ile açıklama yapma yoluna gitmiştir. Hatta bu açıdan eser, zengin bir kaynak olma özelliği taşımaktadır. Şimdi bu tefsir metoduna dair bazı örnekler sunalım:

**ÖRNEK-1:**

**يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا عَلَيْكُمْ اَنْفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ اِذَا اهْتَدَيْتُمْ اِلَى اللّٰهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعاً فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ**

**"***Ey iman edenler! Siz kendi sorumluluklarınıza dikkat edin. Siz doğru gittiğiniz takdirde yanlış yola sapanlar size zarar veremez. Hepinizin dönüşü Allah'adır ve yapmakta olduğunuz her şeyi o zaman Allah size bildirecektir."*[235] İbn Ebî Zemenîn âyette geçen ( **عَلَيْكُمْ اَنْفُسَكُمْ** ) ifadesini, Allah kişiyi kendi nefsiyle sorumlu tutmuştur diyerek tefsîr ettikten sonra, sahabeden Abdullah b. Mes'ud'un bu âyetle ilgili olarak şöyle buyurduğunu aktarır: "*Sizin iyiliği emretmekteki sorumluluğunuz, sadece dinleyip anlayanlar içindir. Bunun dışında kalarak dinlemeyenlerin sorumluluğu kendilerine aittir."*[236]

---

[234] Cerrahoğlu, **Tefsîr Usûlü**, s. 215.
[235] Maide, 5/105.
[236] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 2, s. 51.

**ÖRNEK-2:**

**لِلَّذِينَ اَحْسَنُوا الْحُسْنٰى وَزِيَادَةٌ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُون**

"*Güzel işler yapanlara daha güzeli, bir de fazlası vardır. Onların yüzlerinde ne toz toprak bulaşığı olur ne de aşağılanmışlık izi. İşte bunlar cennetlik kullardır, kendileri orada sonsuza kadar kalıcıdırlar*."[237] İbn Ebî Zemenîn yukarıdaki âyette geçen **(وَزِيَادَةٌ ) "***fazlasıyla"* ifadesini açıklarken, Hz. Ebû Bekr'in (ra) şu sözünü aktarmaktadır: *Hz. Ebu bekr'e (ra) bu âyet okununca şöyle dedi: Ziyadenin ne olduğunu biliyor musunuz? Onlar hayır deyince şöyle açıkladı: Ziyade; Allah'ın cemaline bakma nimetidir*.[238]

**ÖRNEK-3:**

يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوٓا اِذَا قُمْتُمْ اِلَى الصَّلٰوةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَاَيْدِيَكُمْ اِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُؤُسِكُمْ وَاَرْجُلَكُمْ اِلَى الْكَعْبَيْنِ **وَاِنْ كُنْتُمْ جُنُباً فَاطَّهَّرُوا وَاِنْ كُنْتُمْ** مَرْضٰٓى اَوْ عَلٰى سَفَرٍ اَوْ جَٓاءَ اَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَٓائِطِ اَوْ لٰمَسْتُمُ النِّسَٓاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَٓاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيداً طَيِّباً فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَاَيْدِيكُمْ مِنْهُ مَا يُرِيدُ اللّٰهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلٰكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

"*Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı meshedin, ayaklarınızı da topuk kemiklerine kadar (yıkayın). Eğer cünüp olursanız temizlenin. Şâyet hasta veya yolculuk halinde veya içinizden biri ayakyolundan gelirse yahut kadınlarla cinsel ilişkide bulunursa, bu hallerde su bulamadığınız takdirde temiz bir toprağa yönelin (teyemmüm edin), yüzünüzü ve ellerinizi onunla meshedin. Allah size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez, fakat O sizi tertemiz kılmak ve üzerinizdeki nimetini tamamlamak ister ki şükredesiniz*."[239] İbn Ebî Zemenîn âyette geçen **(وَاِنْ كُنْتُمْ جُنُباً فَاطَّهَّرُوا)** "*Eğer cünüp olursanız temizlenin"* kısmı, Ebu Hureyre'nin (ra) şu tefsir etmiştir: "*Cünüplük insanın kıllarına kadar sirâyet eder. Bu sebeple cildinizi iyice ovalayıp yıkayın."*[240]

[237] Yunus, 10/26.
[238] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 2, s. 245.
[239] Maide, 5/6.
[240] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 2, s. 12.

**ÖRNEK-4:**

**اَلنَّبِيُّ اَوْلٰى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ اَنْفُسِهِمْ وَاَزْوَاجُهٗٓ اُمَّهَاتُهُمْۜ وَاُولُوا الْاَرْحَامِ بَعْضُهُمْ اَوْلٰى بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللّٰهِ**

*"Peygamber müminlere kendilerinden daha yakındır, eşleri de onların anneleridir. Aralarında kan bağı bulunanlar Allah'ın kitabında (mirasçılık bakımından) birbirlerine, diğer müminlerden ve muhacirlerden daha yakındırlar; dostlarınıza lutufta bulunmanız başkadır. Bu hüküm kitapta kayıt altına alınmıştır."*[241] İbn Ebî Zemenîn âyette geçen **(وَاَزْوَاجُهٗٓ اُمَّهَاتُهُمْۜ) "***eşleri de onların anneleridir."*meâlindeki ifadeyi, Hz Aişe'nin (ra) bir kadının kendisine anne demesi üzerine " *Ben sizin anneniz değilim, ben sizin erkeklerinizin annesiyim."* sözleriyle tefsîr etmiştir.[242]

**ÖRNEK-5:**

اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةٍ مُبَارَكَةٍ اِنَّا كُنَّا مُنْذِرِينَ

**"***Biz onu mübarek bir gecede indirdik; biz daima uyarmaktayız."*[243] İbn Ebî Zemenîn, söz konusu âyetle ilgili olarak İbn Abbas'ın (ra) şu sözleriyle tefsir etmiştir: "*Kuran-ı Kerim dünya semasına Kadir gecesinde tek parça olarak indirildi. Daha sonra insanlara ise bir veya birkaç âyet şeklinde parça parça indirildi*."[244]

**ÖRNEK-6:**

يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السِّجِلِّ لِلْكُتُبِۚ كَمَا بَدَأْنَآ اَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهٗۚ وَعْداً عَلَيْنَاۚ اِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ

*"O dehşet günü gökleri yazılı kâğıt tomarlarını dürer gibi düreriz. Yaratmaya başlamadan önceki hale döndürürüz. Sözümüz sözdür; biz bunu mutlaka yaparız*."[245] İbn Ebî Zemenîn bu âyeti sahabeden İbn Mes'ud'un (ra) şu sözleriyle tefsir etmiştir: "*Allahu Teâla arşın altından bir su indirir bu su tıpkı insanda var olan meni gibidir.*

[241] Ahzab, 33/6.
[242] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 3, s. 388.
[243] Duhan, 44/3.
[244] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 4, s. 198.
[245] Enbiya, 21/104.

*Nasıl ki meni etleri ve cisimleri meydana getiriyorsa bu su da yeryüzünü meydana getirir.*"[246]

**ÖRNEK-7:**

وَاٰتٰىكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَاَلْتُمُوْهُۗ وَاِنْ تَعُدُّوْا نِعْمَتَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوْهَاۗ اِنَّ الْاِنْسَانَ لَظَلُوْمٌ كَفَّارٌ

*"O size istediğiniz her şeyi verdi. Allah'ın nimetlerini saymaya kalksanız başa çıkamazsınız. Şu bir gerçek ki insan çok zâlim, çok nankördür*."[247] İbn Ebî Zemenîn bu âyeti tefsîr ederken yine sahabe sözünü kullanmıştır. Müfessir, âyetle ilgili olarak Ebu Derda'nın (ra) şu sözlerini aktarır: "*Kim Allahın kulları için olan nimetlerini sadece yeme ve içmeden ibaret zannederse, Onun ilmi az azabı çok olur."*

İbn Ebî Zemenîn âyetin (اِنَّ الْاِنْسَانَ لَظَلُوْمٌ كَفَّارٌ) "*insan çok zâlim, çok nankördür."* son kısmında geçen insan kelimesiyle kâfirlerin kastedildiğini, bu sebeple insan kelimesine kâfir anlamının verilmesi gerektiğini ifade etmiştir.[248]

**ÖRNEK-8:**

اِنَّ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ كَانَتْ لَهُمْ جَنّٰتُ الْفِرْدَوْسِ نُزُلًاۙ

*"İman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlara gelince, onlar için de konak olarak firdevs cennetleri vardır*."[249] İbn Ebî Zemenîn âyette geçen Firdevs kelimesini anlamlandırırken Ebu Hureyre'den naklettiği şu söze dayanır: "*Firdevs, cennette bir dağdır o dağdan cennetin nehirleri fışkırır."*[250]

**ÖRNEK-9:**

وَلَقَدْ كَانُوْا عَاهَدُوا اللّٰهَ مِنْ قَبْلُ لَا يُوَلُّوْنَ الْاَدْبَارَۗ وَكَانَ عَهْدُ اللّٰهِ مَسْـُٔوْلًا

*"Halbuki bunlar daha önce ayrılıp dönmeyeceklerine dair yeminle Allah'a söz vermişlerdi ve Allah'a verilen sözün yerine getirilmesi gerekirdi."* [251] İbn Ebî

[246] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 3, s. 203.
[247] İbrahim, 14/34.
[248] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 3, s. 371.
[249] Kehf, 18/107.
[250] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 3, s. 108.
[251] Ahzab, 33/15.

Zemenîn bu âyeti tefsîr ederken Cabir b. Abdullah'ın şu sözüyle tefsir etmiştir: *"Peygamberle savaştan kaçmamak üzere biatlaştık. Ölüm üzerine biatlaşmadık*."[252]

**ÖRNEK-10:**

اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَانَتْ لَهُمْ جَنَّاتُ الْفِرْدَوْسِ نُزُلاً

*"İman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlara gelince, onlar için de konak olarak firdevs cennetleri vardır*."[253] İbn Ebî Zemenîn bu âyette geçen (الْفِرْدَوْسِ) kelimesini açıklarken Ebu Hureyre'nin şu sözünü aktarmaktadır: *Firdevs cennette bir dağdır. O dağın altından nehirler fışkırır.* Böylece anlamı ilk bakışta anlaşılmayan veya bilinmeyen kelimeleri sahabe sözüyle tefsîr etmiştir.[254]

İbn Ebî Zemenîn, örneklerini verdiğimiz sahabe sözleriyle Kur'ân'ı tefsîr metodunu çok sık bir şekilde eserinde kullanmıştır.

### 2.3.4. Kur'ân'ı Tabiin Sözüyle Tefsîri

Hulefa-i Râşidin'den itibaren İslâm topraklarının sınırlarının, Arap Yarımadası'nı aşması, Müslümanların farklı kültür ve medeniyetlerle karşılaşmalarını sağlamıştır. Bu anlamda gerek islâm diniyle yeni tanışanları, gerek gayri müslimleri aynı idare altında buluşturup bir araya getirmek ve onları iyi yönetebilmek için dikkatli ve titiz olarak uygun bir biçimde toplumsal hayatı şekillendirme gereksinimi doğmuştu. Yönetimin şekillenmesinde ve toplumsal hayatın islama uygun hale getirilmesinde ilk başvuru kaynağının Kur'ân-ı Kerîm olması sebebiyle, fıkıh ve tefsîr âlimleri ona sarılarak yeni düzenlemeler ortaya çıkarmışlardır. İslam'a yeni giren unsurlar, özellikle Arap olmayanlar İslamî ilimlere büyük ilgi göstermişlerdi. Böylelikle İslamî ilimlerde bilhassa tefsîr alanında mevali denilen kesimin etkisi hissedilmeye başlamıştır. Mevaliler sahiplerine bağlı olduklarından dolayı sahiplerinin uğraş alanlarında kabiliyet kazandıkları görülmektedir. Nitekim Abdullah b. Ömer'in mevlası Nafi' (Ö.117/735) ve İbn Abbâs'ın mevlası ikrime İslamî ilimlerde temayüz etmiş iki önemli isimdir. Aynı

[252] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 3, s. 392.
[253] Kehf, 18/107.
[254] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 3, s. 85.

zamanda bu kesim, İslam'dan önceki dinlerinin ve kültürlerinin etkisiyle dini, Araplardan farklı şekillerde anlamış ve yorumlamışlardır. Bu durum tefsîr ilminde de önemli gelişmelerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Tabiin nesli sahabeden rivâyette bulunarak tefsîr faaliyetini yürütmüş, rivâyetler olmayınca da kendi içtihatlarına göre hareket etmişlerdir. Rivâyetler silsilesi ile devirden devire nakledilen tefsîr, her silsilenin toplumsal ve sosyal yapısı değişkenlik gösterdiğinden her silsilede yeni yorum tarzları ve farklı birikimler bu disipline dâhil edilmiştir.[255] Durum böyle olunca yaşadıkları döneme ışık tutan bu zatlar, kendilerinden sonra gelecek olanlara da büyük bir ilmi miras bırakmışlardır. İbn Ebî Zemenîn tabiinden birçok nakilde bulunarak eserini zenginleştirmiştir. Eserinde Mücâhid (ö. 103/721) ve el-Hasen (ö. 110/728) gibi tabiinden nakledilen haberler bulunmaktadır. Müfessir bu rivâyetleri bazen Yahya kanalıyla aktarırken bazen de direkt tabiinden nakletmiştir. Müfessir haberlerin sıhhatiyle ilgili bir senet kritiği yapmadığı gibi, çoğu ilim adamı tarafından kabul görmeyen Kelbi'nin rivâyetlerine de yer vermiştir. Bu rivâyetleri sebebiyle eleştirilere de maruz kalmıştır.[256]

**ÖRNEK-1:**

وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيْمِنًا عَلَيْهِ فَاحْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنزَلَ اللّهُ وَلاَ تَتَّبِعْ أَهْوَاءهُمْ عَمَّا جَاءكَ مِنَ الْحَقِّ لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا وَلَوْ شَاء اللّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِن لِّيَبْلُوَكُمْ فِي مَآ آتَاكُم فَاسْتَبِقُوا الخَيْرَاتِ إِلَى الله مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ

*"(Ey Muhammed!) Sana da o Kitab'ı (Kur'ân'ı) hak, önündeki kitapları doğrulayıcı, onları gözetici olarak indirdik. Artık, Allah'ın indirdiği ile aralarında hükmet ve sana gelen haktan ayrılıp da onların arzularına uyma. Sizden her biriniz için bir şeriat ve bir yol koyduk. Eğer Allah dileseydi, elbette sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat verdiği şeylerde sizi imtihan etmek için ümmetlere ayırdı. Öyle ise iyiliklerde yarışın. Hepinizin dönüşü Allah'adır. O zaman anlaşmazlığa düşmüş olduğunuz şeyleri size bildirecektir."*[257] İbn Ebî Zemenîn, (لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا) "*Sizden her biriniz için bir şeriat ve bir yol koyduk."* âyetini tabiinden Katâde'nin şu

[255] Cerrahoğlu, **Tefsîr Usûlü**, s. 243.
[256] Emin Cengiz. "İbn Ebî Zemenîn (324-399/935-1008) ve Tefsîrdeki Metodu"**. Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 4, sy. 7 (2017) s. 39.
[257] Maide, 5/48.

sözleriyle tefsîr etmiştir: "*Tevrat, İncil ve Kuran-ı Kerim'in her birinin şeriatları vardır. Allah bu şeriatlarda dilediğini helal kıldı, dilediğini de haram kıldı.*"[258]

**ÖRNEK-2:**

قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِن كَانَ مِنْ عِندِ اللَّهِ وَكَفَرْتُم بِهِ وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِّن بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى مِثْلِهِ فَآمَنَ وَاسْتَكْبَرْتُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ

*"De ki: "Ne dersiniz? Şâyet bu, Allah katından ise ve siz onu inkâr etmişseniz, İsrailoğullarından bir şahit de bunun benzerini (Tevrat'ta görerek) şahitlik edip inandığı halde, siz yine de büyüklük taslamışsanız (haksızlık etmiş olmaz mısınız?). Şüphesiz Allah, zâlimler topluluğunu doğru yola iletmez."*[259] âyetinde geçen ( وَشَهِدَ شَاهِد) "*bir şahit de bunun benzerini (Tevrat'ta görerek) şahitlik edip inandığı halde"* kısmını, İbn Ebî Zemenîn, tabiinden Hasan-ı Basri'nin şu sözleriyle tefsir etmiştir: "*o şahit Abdullah bin Selam'dır.*"[260]

**ÖRNEK-3:**

وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُواْ أَيْدِيَهُمَا جَزَاء بِمَا كَسَبَا نَكَالاً مِّنَ اللّهِ وَاللّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

*"Yaptıklarına bir karşılık ve Allah'tan caydırıcı bir müeyyide olmak üzere hırsız erkek ile hırsız kadının ellerini kesin. Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir."* [261] İbn Ebî Zemenîn bu âyetin tefsîrinde Muhammed b. Munkedir'in "*Resulallah (s.a.v), hırsızın bileğinin belli bir kısmını kesti*." sözlerini âyetin tefsîri olarak kullanmaktadır.[262]

**ÖRNEK-4:**

ذَلِكَ أَدْنَى أَن يَأْتُواْ بِالشَّهَادَةِ عَلَى وَجْهِهَا أَوْ يَخَافُواْ أَن تُرَدَّ أَيْمَانٌ بَعْدَ أَيْمَانِهِمْ وَاتَّقُوا اللّهَ وَاسْمَعُواْ وَاللّهُ لاَ يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ

*"Bu (usul), şahitliği layıkıyla yerine getirmeleri ve yeminlerinden sonra başka yeminlere başvurulacağından endişe etmelerini sağlamak için en uygun çaredir.*

[258] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 2, s. 10.
[259] Ahkaf, 46/10.
[260] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 4, s. 223.
[261] Maide, 5/38.
[262] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 2, s. 27.

*Allah'a karşı gelmekten sakının ve dinleyin. Allah, fasık toplumu doğruya iletmez*."[263] İbn Ebî Zemenîn, âyette geçen ( يَخَافُواْ أَن تُرَدَّ أَيْمَانٌ بَعْدَ أَيْمَانِهِمْ ) "*yeminlerinden sonra başka yeminlere başvurulacağından endişe etmelerini"* kısmını Hasan-ı Basri'ye dayandırdığı şu sözle tefsir etmiştir: "*Allah, şahitlerin birbirlerinin karşılıklı yemin etmelerini ister."*[264]

**ÖRNEK-5:**

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ لَيَبْلُوَنَّكُمُ اللّهُ بِشَيْءٍ مِّنَ الصَّيْدِ تَنَالُهُ أَيْدِيكُمْ وَرِمَاحُكُمْ لِيَعْلَمَ اللّهُ مَن يَخَافُهُ بِالْغَيْبِ فَمَنِ اعْتَدَى بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ

*"Ey iman edenler! Andolsun, Allah sizleri, ellerinizin ve mızraklarınızın erişebileceği avlar ile elbette deneyecek ki, görmediği halde kendisinden korkanı ayırıp meydana çıkarsın. Kim bundan (bu açıklamadan) sonra haddini tecavüz ederse, ona elem dolu bir azap vardır."*[265] İbn Ebî Zemenîn, ( فَمَنِ اعْتَدَى بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ) "*Kim bundan (bu açıklamadan) sonra haddini tecavüz ederse, ona elem dolu bir azap vardır"* kısmını tefsîr ederken Mücâhid'in şu sözlerini aktarır: "*Kim haramlığını unutur ve kasıtlı olmaksızın avlanması yasak hayvanları öldürürse o karşılığını görecektir. Kim de bile bile kasıtlı olarak bunu yaparsa ona çetin bir azap vardır.*"[266]

**ÖRNEK-6:**

وَمَنْ يَقُلْ مِنْهُمْ اِنِّي اِلٰهٌ مِنْ دُونِهٖ فَذٰلِكَ نَجْزِيهِ جَهَنَّمَ كَذٰلِكَ نَجْزِي الظّٰلِمِينَ

*"Onlardan biri, "Tanrı O değil, benim!" diyecek olsa (ki demez), biz onu da cehennemle cezalandırırız. Zâlimleri böyle cezalandırırız*."[267] İbn Ebî Zemenîn bu âyeti tefsîr ederken Katade'nin şu sözünü aktarmaktadır: "*Bu âyet iblisle alakalıdır. Özellikle, onun insanları kendisine itaat etmeye çağırdığı zamanı ifade eder.*" İbn

[263] Maide, 5/108.
[264] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 2, s. 53.
[265] Maide, 5/94.
[266] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 2, s. 47.
[267] Enbiya, 21/29.

Ebî Zemenîn böyle yaparak konuları açıklığa kavuşturmak için tabiin sözünü kaynak olarak kabul edip onunla âyetleri tefsîr etmiştir.[268]

**ÖRNEK-7:**

وَدَخَلَ الْمَدِينَةَ عَلٰى حِينِ غَفْلَةٍ مِنْ اَهْلِهَا فَوَجَدَ فِيهَا رَجُلَيْنِ يَقْتَتِلَانِۖ هٰذَا مِنْ شِيعَتِهٖ وَهٰذَا مِنْ عَدُوِّهٖۚ فَاسْتَغَاثَهُ الَّذِي مِنْ شِيعَتِهٖ عَلَى الَّذِي مِنْ عَدُوِّهٖۙ فَوَكَزَهُ مُوسٰى فَقَضٰى عَلَيْهِۖ قَالَ هٰذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِۖ اِنَّهُ عَدُوٌّ مُضِلٌّ مُبِينٌ

*"Mûsâ, ahalisinin fark edemeyeceği bir vakitte şehre girdi. Orada, biri kendi halkından, diğeri düşman taraftan olan iki adamın birbirleriyle kavga ettiğini gördü. Kendi halkından olan kişi, düşman taraftan olana karşı ondan yardım istedi. Bunun üzerine Mûsâ ötekine bir yumruk vurup ölümüne sebep oldu; sonra şöyle dedi: "Bu şeytanın işidir; o gerçekten ayartıcı ve apaçık bir düşman*!"[269]

İbn Ebî Zemenîn âyette geçen (غَفْلَةٍ مِنْ اَهْلِهَا)" *"ahalisinin fark edemeyeceği"* ifadesini tefsîr ederken Hasan-ı Basri'nin şu sözünü aktarmaktadır: "*Bayram günüydü onlar eğlence ve oyunla meşguldü*."[270]

**ÖRNEK-8:**

اَلَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَۙ

*"Onlar ki, namazlarında derin bir saygı hali yaşarlar*." [271] İbn Ebî Zemenîn namazda huşunun ve derin saygının emredildiği bu âyeti izah ederken yine tabiinden İbn Sirin'in şu sözünü aktarmaktadır: "*Bu âyet inene kadar Müslümanlar namazda etraflarına bakıyorlardı. Ancak bu âyet indikten sonra önlerine bakmaya başladılar"*.[272]

**ÖRNEK-9:**

يَا زَكَرِيَّا اِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍۨ اسْمُهُ يَحْيٰىۙ لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ سَمِيًّا

[268] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 3, s. 145.
[269] Kasas, 28/15.
[270] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 3, s. 319.
[271] Mü'minun, 23/2.
[272] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 3, s. 394.

*"Ey Zekeriyyâ! Biz sana Yahyâ adında bir oğul müjdeliyoruz. Bu adı daha önce kimseye vermedik."*[273] İbn Ebî Zemenîn bu âyeti açıklarken yine Katâde'nin şu sözünü aktarmaktadır: "*Yahya, Allah'ın imanla dirilttiği anlamına gelir. Bu isim daha önceden hiç kimseye verilmemişti."*[274]

**ÖRNEK-10:**

وَكَذٰلِكَ يَجْتَبِيكَ رَبُّكَ وَيُعَلِّمُكَ مِنْ تَأْوِيلِ الْاَحَادِيثِ وَيُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَعَلٰى اٰلِ يَعْقُوبَ كَمَٓا اَتَمَّهَا عَلٰٓى اَبَوَيْكَ مِنْ قَبْلُ اِبْرٰهِيمَ وَاِسْحٰقَ ۗ اِنَّ رَبَّكَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ

*"Anlaşılan böylece rabbin seni seçecek, sana rüyada görülenlerin yorumunu öğretecek ve daha önce ataların İbrâhim ve İshak'a nimetini tamamladığı gibi sana ve Ya'kūb soyuna da nimetini tamamlayacaktır. Kuşkusuz rabbin çok iyi bilendir, hikmet sahibidir."*[275] İbn Ebî Zemenîn âyetin ( وَيُعَلِّمُكَ مِنْ تَأْوِيلِ الْاَحَادِيثِ ) "*sana rüyada görülenlerin yorumunu"* kısmını Mücâhid'in şu sözlerinini aktararak tefsîr etmektedir: *Rüya tabirleri anlamına gelmektedir.* Aynı zamanda müfessir, Hasan-ı Basri'den de şu sözü aktarır: "*İşlerin sonuçlarını Allah sadece vahiy yoluyla bildirir.*"[276]

[273] Meryem, 19/7.
[274] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 3, s. 88.
[275] Yusuf, 12/6.
[276] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 2, s. 316.

## 2.4. İBN EBÎ ZEMENÎN'İN KUR'ÂN İLİMLERİNE VE BAZI TEFSÎR MESELELERİNE BAKIŞI

### 2.4.1. Sebeb-i Nüzûl

Sebeb-i nüzûl, sebeb ve nüzûl kelimelerinin izafet terkibinden oluşmuştur. Arap dilinde sebeb ( سبب ) kelimesinin, sebep, neden, yöntem, takip edilen yol, alamet ve vesile gibi anlamları vardır.[277] Nüzûl ise, yüksek bir yerden inmek, iniş, yerleşmek gibi anlamlar taşıyan نزل (nezele) fiilinden türemiştir.[278] Nüzûl kelimesinin terim anlamı ise âyetlerin inişidir. Dolayısıyla sebeb-i nüzûl terkibi âyetlerin iniş sebeplerini ifade eder. Hz. Peygamber'e (s.a.v), 23 yıllık zaman diliminde indirilen Kur'ân-ı Kerim, indiği dönemin kültürel, mali, siyasi ve diğer bütün durumlarına izahlar getirirek bölüm bölüm nazil olmuştur. Bazen de meydana gelen bir olay veya Hz. Peygamber'e yöneltilen sorular da âyetlerin inişine sebep olmuştur. Bir soru veya olayın meydana geldiği günlerde o soru veya olayın hükmünü izah etmek, vahyin indiği dönem ve ortamı gün yüzüne çıkarmak üzere âyetlerin inişine sebep olan olaylara sebeb-i nüzûl denmiştir.[279]

Âyet ve sûrelerin iyi anlaşılması açısından Kur'ân ilimlerinde bilinmesi gereken en önemli konulardan biri de hiç şüphesiz sebeb-i nüzûldür.[280] Sebeb-i nüzûl alanında önemli eserler veren Vâhidi, sebeb-i nüzûl ve konu içeriği bilinmeden, âyetlerin tefsîrinin bilinemeyeceğini ifade etmektedir.[281] Yaklaşık beş yüz civarında âyetin sebeb-i nüzûlü olduğunu ifade eden ilim adamları, bunun dışında kalan âyetlerin ise bir sebebe dayalı olarak nazil olmayıp genel olarak müminlerin maddi ve manevi anlamda ihtiyaçlarını karşılayıp, onları dünya ve âhiret saadetine ulaştırmak maksadıyla indirildiğini belirtmişlerdir.[282] Bu da Kur'ân'ın her âyetinin belirli bir sebebe bağlı olarak inmediğini ortaya koymaktadır. Her müfessir eserinde az veya çok mutlaka âyetlerin iniş sebeplerine değinmiştir. İbn Ebî Zemenîn de âyet veya sûrelerin sebeb-i nüzûllerine önem vererek birçok yerde uzun pasajlar halinde

[277] İbn Manzur, **Lisânü'l-Arab,** c. 1, s. 458; Zebîdî, **Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs,** c. 3, s. 39.
[278] İbn Manzur, **Lisânü'l-Arab,** c. 11, s. 656.
[279] Suyuti, **el-Itkân**, c. 1, s. 101; Serinsu, Ahmet Nedim, **Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûl'ün Rolü**, İstanbul, 1994, s. 68. Dumlu, Ömer, **Kur'ân'da Bazı Kavramlara Bakış**, Anadolu Yayınları, İzmir, 1999, s. 20; Demirci, Muhsin, **"Esbâb-ı Nüzûl**", **DİA**, İstanbul, 1995, c. 11, s. 360.
[280] Zerkeşî, **el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, c. 1, s. 22.
[281] Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed, Vâhıdî, **Esbâb-ı Nüzûl**, Dâru'l-Bâz, Mekke, 1388/1968, s. 4.
[282] Demirci, Muhsin, "**Esbâb-ı Nüzûl**", **DİA**, İstanbul, 1995, c. 11, s. 360.

konuyla ilgili rivâyetleri aktarmıştır. Böylece Kur'ân'ın anlaşılmasına katkı sağlayacak gerekli ön hazırlıkları ortaya koymaya gayret etmiştir. Genel olarak senet zikretmeden sadece sebeb-i nüzûl rivâyetinin metnini aktarmaktadır. Doğal olarak sebeb-i nüzûl rivâyetlerini sıhhat açısından herhangi bir tenkide tabi tutmadığı görülmektedir. Şimdi konuyla ilgili bazı örneklere değinelim:

**ÖRNEK-1:**

وَالَّذِينَ تَبَوَّؤُ الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ اِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا اُوْتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلَى اَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِهِ فَاُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

*"Onlardan önce bu yurda yerleşmiş ve gönülden inanmış olanlar, kendilerine göç edip gelenleri severler, onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar; ihtiyaç içinde olsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarırsa işte kurtuluşa erecekler onlardır."*[283]Bu âyetin sebeb-i nüzûlü ile ilgili olarak İbn Ebî Zemenîn şu rivâyeti aktarmaktadır: "Müslümanlardan birisi yiyecek bir şey bulamadığı için üç gün üst üste oruç tutmak zorunda kalmıştı. Bu duruma şahit olan Sâbit bin Kays, bu adamı hemen evine davet etti. Ailesine ise eve bir misafir getireceğini haber vermişti. Ancak evde yiyecek kısıtlı olduğundan eşine, yemek vakti geldiğinde kandili yakmaya çalışır gibi yapıp söndürmesini, misafir doyuncaya kadar yemekten yememelerini ve yemiş gibi yapmalarını istedi. Daha sonra yemek vakti gelince ev halkı kandili söndürdü, yemek yermiş gibi yapıp misafirin doymasını bekledi. Misafir yemek yedikten sonra kandili tamir eder gibi yaktılar. Geriye sadece bir ekmek kalmıştı. Sofrayı topladılar. Ve öylece sabahladılar. Sabah olunca Sâbit b. Kays Peygamber'e (s.a.v) uğradı. Efendimiz ona; Ey Sâbit, geçen akşam misafirle yaşadığınız durumdan dolayı Allah sizden hoşnut oldu dedi. İbn Ebî Zemenîn bu âyetin sebeb-i nüzûlü konusunda bu rivâyeti zikrederek âyetin bu olaya binaen nazil olduğunu ifade etmiştir. Aynı zamanda sebeb-i nüzûl ile ilgili rivâyetleri aktarırken bu rivayteleri tenkide tabi tutmayarak bazen senet zinciriyle bazen senetsiz olarak Yahyâ'nın tarikiyle ve başka tariklerle aktarmaktadır.[284]

[283] Haşr, 59/9.
[284] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 4, s. 369.

**ÖRNEK-2**

كَلَّٓا اِنَّ الْاِنْسَانَ لَيَطْغٰٓىۙ(٦)اَنْ رَّاٰهُ اسْتَغْنٰىۗ(٧)

*"Hayır! Gerçek şu ki insan, kendini kendine yeterli görerek çizgiyi aşar."*[285]İbn Ebî Zemenîn meâlini paylaştığımız âyetle ilgili olarak senet ve isim zikretmeden sadece (*Bazıları dedi)* diyerek bu âyetlerin Ebu Cehil hakkında nazil olduğunu aktarır.[286]

**ÖRNEK-3:**

وَاِذَا لَقُوا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا قَالُوْٓا اٰمَنَّاۚ وَاِذَا خَلَا بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ قَالُوْٓا اَتُحَدِّثُوْنَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ لِيُحَاۤجُّوْكُمْ بِهٖ عِنْدَ رَبِّكُمْۗ اَفَلَا تَعْقِلُوْنَ

*"Onlar inananlarla karşılaştıklarında "İman ettik" derler. Birbirleriyle başbaşa kaldıklarında ise, "Allah'ın size açtıklarını (Tevrat'taki bilgileri) rabbiniz katında sizin aleyhinizde delil getirsinler diye mi onlara anlatıyorsunuz; bunları düşünemiyor musunuz!" derler."* [287] İbn Ebî Zemenîn konuyla ilgili olarak İbn Abbâs'tan şu rivâyeti aktarır. Bu âyet, Yahudilerin bir kısım önde gelen ilim adamları hakkında nazil olmuştur. Çünkü onlar iman edenlerle karşılaşınca şöyle diyorlardı: "*Sizin dostunuz Muhammed doğru söylüyor. Biz buna şahidiz. Çünkü biz onun özelliklerini daha önce kitabımızda okumuştuk"* derler.[288]

**ÖRNEK-4:**

هُمُ الَّذِينَ يَقُولُونَ لَا تُنْفِقُوا عَلَى مَنْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ حَتَّى يَنْفَضُّوا ۗ وَلِلَّهِ خَزَائِنُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَٰكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَفْقَهُونَ

*"Onlar, "Resûlullah'ın yanındakilere geçimlik bir şeyler vermeyin ki etrafından dağılıp gitsinler" diyenlerdir. Oysa göklerin ve yerin hazineleri Allah'ındır; ama münafıklar anlamıyorlar*!"[289] İbn Ebî Zemenîn bu âyetle ilgili Kelbi'den aktardığı rivâyete göre, münafıkların lideri Abdullah b. Übeyy b. Selül

[285] Kur'ân, Alâk, 96/6-7.
[286] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 5, s. 147.
[287] Kur'ân, Bakara, 2/76.
[288] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 1, s. 153.
[289] Kur'ân, Münafikun, 63/7.

hakkında nazil olmuştur. Çünkü o, Peygamber efendimizin etrafındaki infakta bulunan bir gruba, onlara infak etmeyin ki çekilip gitsinler diyordu.[290]

**ÖRNEK-5:**

İbn Ebî Zemenîn İhlâs sûresinin sebebi nüzûluyla ilgili olarak Kelbi'den aktardığı şu rivâyete dayanmaktadır. Müşrikler, peygambere Rabbinin vasıflarını ve özelliklerini bize anlat demeleri üzerine ihlâs sûresi nazil olmuştur.[291] Yine İbn Ebî Zemenîn Kafirun sûresinin sebebi nüzûluyla ilgili olarak müşriklerden bir grup, Peygamberimizin amcası Abbas'a gelerek Muhammed'e söyle; biz onun ilahına iman edelim, o da bizi ilahlarımıza iman etsin. Böylece anlaşmış olâlim. Abbas (ra), Peygamberimize bu durumu haber verir. Bunun üzerine bu sûre nazil olur.[292]

Diğer bir sûre olan Kevser sûresinin sebebi nüzûluyla ilgili olarak müşriklerden As bin Vail'in efendimize (ebter) soyu kesik demesi üzerine nazil olmuştur.[293] Yine İbn Ebî Zemenîn Nas ve Felak sûrelerinin sebebi nüzûluyla ilgili olarak efendimize sihir yapılması üzerine nazil olmuşlardır demektedir.[294]

Sonuç olarak, İbn Ebî Zemenîn âyetlerle ilgili sebeb-i nüzûla çokça yer vermektedir. Müfessir sadece âyetlerle ilgili olarak sebeb-i nüzûl aktarmamıştır. Bununla beraber bazı sûrelerin iniş sebepleriyle ilgili olarak rivâyetler aktardığı da görülmektedir. İbn Ebî Zemenîn bu konuda aktardığı rivâyetleri olduğu gibi eserine alarak, herhangi bir senet tenkidine tabi tutmamıştır. Bu da müfessirin, rivâyet metodunu benimsediğini göstermektedir.

### 2.4.2. Sûre veya Âyetlerin Mekkî-Medenî Oluşu

Mekkî-Medenî, Kur'ân'ın anlaşılması ve tefsîr edilmesine değer katan ve onu geliştiren önemli bir Kur'ân ilmidir. Birçok İslam âlimi bu ilmin Kur'ân ilimleri arasında kıymetli bir yeri bulunduğunu, bu konuyu gereği gibi kavrayamamış birinin

[290] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 4, s. 395.
[291] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 5, s. 172.
[292] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 5, s. 169.
[293] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 5, s. 167.
[294] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 5, s. 175.

Kur'ân'ın tefsîri hakkında söz söylemesinin isabetli olmayacağını ifade etmişlerdir.[295]

İslâm âlimleri mekkî-medenînin sınıflandırılmasıyla ilgili olarak farklı esaslar belirlemişlerdir. Bu esaslar çerçevesinde mekân, muhatap ve zaman ölçüleri olmak üzere üç açıdan mekkî-medenî tanımlaması yapılabilmektedir. Birinci ölçüte göre mekân dikkate alınarak, Mekke ve çevresinde inen âyet ve sûreler mekkî, Medîne ve çevresinde inen âyet ve sûreler ise medenî kabul edilmiştir.[296] İkinci ölçüte göre muhataplar dikkate alınarak, Kur'ân'ın indiği dönemde Mekkeliler'in çoğunluğu kâfir ve müşrik olduğundan bunlara genellikle "Ey insanlar" şeklinde hitapta bulunulduğu esas kabul edilerek bu âyet ve sûreler mekkî, Medineliler'in büyük bir çoğunluğunun Müslüman olmaları dikkate alınarak onlara hitap edilirken "Ey imân edenler" ifadesinin kullanılması esas kabul edilerek, bu âyet ve sûreler medenî kabul edilmiştir.[297] Üçüncü ölçüte göre ise zaman unsuru dikkate alınarak, hicretten önce inen âyet ve sûreler mekkî, hicretten sonra inenler âyet ve sûreler medenî kabul edilmiştir.[298]

Yukarıda değindiğimiz tanımlardan en muteber olanı, zamanın ölçüt alınarak yapılan tanım olduğu kabul edilmektedir.[299] Çünkü mekân ölçüt alındığında, bazı sûrenin ne Mekke ne de Medine'de indirildiği görülmektedir. Muhataplar ölçüt alındığında ise Medine'de Müslümanlar arasında yoğun olarak gayri müslimlerin de bulunması dikkatlerden kaçmamaktadır. Ancak bu anlamda en uygun ve kapsayıcı tanımın zamanın ölçüt alınarak yapılan tanım olduğu görülecektir. Bu bağlamda bu sûrelerin iki döneme işaret ettiğini savunanlar bu tarifi tercih etmişlerdir.[300]

İbn Ebî Zemenîn her sûrenin giriş bölümünde sûrenin ismini zikrettikten sonra onun mekkî-medenî oluşuyla ilgili izahına değinmiştir. Sûreleri mekkî-medenî

---

[295] Zerkeşî, **el Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân,** c. 1, s. 279-280.

[296] Zerkeşî, **el Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân,** c. 1, s. 187; Suyûtî, **İtkân**, c. 1, s. 55-56; Zerkânî, **Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân,** s. 111-112; Subhî es-Salih, **Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Dersaâdet, İstanbul, trz, s. 167.

[297] Zerkeşî, **el Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, c. 1, s. 187; Suyûtî, **İtkân**, c. 1, s. 55-56; Zerkânî, **Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân,** s. 111-112; Abdülkâdir Muhammed Salih, **et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn fi'l-Asri'l-Hadîs**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1424/2003, s. 63-64.

[298] Zerkeşî, **el Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, c. 1, s. 18; Subhî Salih, **Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân**, s. 168.

[299] İbrahim el-Hafnâvî, **Dirâsât fi 'l Kur'ân-i'l-Kerîm**, Dâru'l-Hadîs, Kâhire tsz, s. 459.

[300] Hamid Ebu Zeyd, **İlahi Hitabın Tabiatı -Metin Anlayısımız ve Kur'ân İlimleri Üzerine**, (Çev. : Mehmet Emin Maşalı), Kitabiyat, Ankara 2001, s. 104.

olmaları açısından değerlendirirken, çoğu yerde sûrenin hepsini değerlendirip mekkî-medenî diyerek belirtmiştir. Bazen mekkî-medenî oluşuyla ilgili iki farklı rivâyet aktardığı da olmuştur. Bazen de bazı âyetleri istisna ederek sûreyi mekkî-medenî olarak ifade etmiştir. İbn Ebî Zemenîn'e göre mekkî ve medenî sûrelerin tasnifi:

**Mekki Sûreler;** Fatiha (الكتاب فاتحة), En'am (151-153 âyetler Medeni), A'raf, Yunus, Hud, Yusuf, Ra'd (31. âyet Medeni), İbrahim (28-29 âyetler Medeni), Hicr, İsra (سبحان), Kehf, Meryem, Taha, Enbiya, Mu'minun, Furkan, Şuara (طسم), Neml, Kasas, Ankebut (2-11 âyetler Medeni), Rum, Lokman, Secde, Sebe' , Fatır (الملائكة), Yasin, Saffat, Sad, Zümer, Mü'min, Fussilet, Şura, Zuhruf, Duhan, Casiye, Ahkaf, Kaf, Zariyat, Tur, Necm, Kamer, Rahman, Vakıa, Mülk, Kalem (ن), Hakka, Mearic (سائل سأل), Nuh, Cin, Müzzemmil, Müddessir, Kıyamet, İnsan, Mürselat, Nebe' (عم يتساءلون), Naziat, Abese, Tekvir, İnfitar, Mutaffifin, İnşikak, Buruc, Tarık, A'la, Ğaşiye, Fecr, Beled, Şems, Leyl, Duha, İnşirah, Alak (إقرأ), Kadir, Karia, Tekasür, Asr, Hümeze, Fil (كيف تر ألم), Kureyş, Maun (الذي أرأيت), Kevser, Kafirun, Tebbet, İhlas (أحد الله هو قل)

**Medeni Sûreler;** Bakara, Ali İmran, Nisa, Maide, Enfal, Tevbe, Nahl (41. âyet Mekki), Hac (52-55 âyetler Mekki), Nur, Ahzab, Muhammed, Fetih, Hucurat, Hadid, Mücadele, Haşr, Mümtehine, Saf, Cuma, Münafikun, Teğabün, Talak, Tahrim, Beyyine, Zilzal, Nasr.

**Mekkî ve medeni olması açısından ihtilaflı olan sûreler:** Adiyat, Felak ve Nas.

İbn Ebî Zemenîn'e göre 80 sûre mekkî, 24 tane sûre medenî, 7 tane sûrenin bazı âyetleri hariç genel olarak mekkî veya medenî, 3 tane sûre ise mekkî veya medenî olma hususunda ihtilaflıdır.[301]

### 2.4.3. Âmm-Hâs

Âmm kelimesi Arapçada عم (a-m-m) fiilinin ism-i fail formudur. Genel geçer olmak, içine almak, kapsamak ve bir arada olmak anlamlarına gelmektedir.[302] Terim

[301] Geniş bilgi için bkz: İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** 1-5.ciltlerin sûre girişleri.

anlamı ise "bir kullanımda sözlük anlamına uygun olarak bütün fertleri istisnasız bir şekilde kapsayan lafızdır".[303] Hâs kelimesi ise Arapça'da خصّ (h-s-s) fiilinin ism-i fail formudur. Sözlükte özel olmak, kendine has olmak, tahsis etmek ve ayrı olmak gibi anlamlara gelmektedir.[304] Terim anlamı ise "âm bir lafzın anlamının bu lafız kapsamına giren fertlerden bir kısmıyla sınırlandırılmasıdır." [305] Bu iki terimin masdar formları umum ve husustur.

Arapça da umumluk ifade eden lafızların bazıları ise şu şekildedir:

1) كلّ (hep) ve جميع (tümü, toplu) kelimeler

2) Başına lâm-ı ta'rif alan tekil lafızlar

3) İzafetle ma'rife yapılan tekiller

4) İstifham (soru) edatları

5) İsm-i mevsuller

6) Şart isimleri

7) Nefyden sonra gelen nekra kelimeler

8) Vav-ı cemaa.[306]

Özellikle Usül-u fıkıh ilminin temel konularından olan âmm-hâs Kur'ân ilimleri açısından da büyük önem taşır. Fıkıh âlimleri fürû fıkıh zemininde bu işin daha çok pratik yönüyle ilgilenirken, müfessirler ise daha çok bu iki terimi kavramsal

[302] Halil b. Ahmed, **Kitâbü'l-Ayn,** c. 5, s. 94; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab,** c. 13, s. 423; Zebîdî, **Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, c. 33, s. 143.

[303] Ali Bardakoğlu, **"Âm", DİA**, İstanbul, 1989, c. 2, s. 552; Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed es-Serahsi, (ö. 483/1090). **Usûlü's-Serahsî**, (Thk. Ebü'l-Vefa el-Afgânî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1414/1993, c. 1, s. 125; Ebü'l-Hasen, Seyfüddîn Ali b. Muhammed el-Amidi, (ö. 631/1233). **el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm**, (Thk. Seyyîd Cemîlî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1404/1984, c. 2, s. 217; Suyûtî, **İtkân**, c. 1, s. 631; Mustafa, Özel, **Kur'ân ve Tefsîr Terimleri Sözlüğü**, Birleşik Matbaacılık, İzmir, 2005, s. 33.

[304] Halil b. Ahmed, **Kitâbü'l-Ayn**, c. 4, s. 134; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab,** c. 7, s. 24; Zebîdî, **Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs,** c. 17, s. 554.

[305] Ferhat Koca, "**Has", DİA**, İstanbul, 1997, c. 16, s. 264; Serahsî, **Usûlü's-Serahsî,** c. 1, s. 124.

[306] Suyûtî, **İtkân**, c. 1, s, 631-632; Ali Bardakoğlu, **"Âm", DİA**, İstanbul, 1989, c. 2, s. 552; Fahrettin Atar, **Fıkıh Usûlü**, İFAV Yay. İstanbul, 1998, s. 188-189.

açıdan ele alıp incelerler.[307] İbn Ebî Zemenîn, Kur'ân ilimlerinin bu konusuna eserinde yer vermiştir. Ancak bu konuya çok detaylı değindiği söylenemez. Şimdi biz bu konuyla ilgili örnekleri aşağıda aktaracağız.

**ÖRNEK-1:**

وَلَا تَمْنُنْ تَسْتَكْثِرُ

*"Yaptığın iyiliği çok görerek başa kakma."*[308] İbn Ebî Zemenîn bu âyetin "*birine hediye verdiğinde daha iyisini bekleme"* anlamına geldiğini aktarmaktadır. Aynı zamanda bu âyetin özellikle Peygamber'i (s.a.v) muhatap aldığını ve ona has bir âyet olduğunu ifade etmiştir. Çünkü normal şartlarda beklenti içerisine girmek caizdir. Ancak böyle bir beklenti peygamberlere yakışmaz. Bu sebeple bu âyetin muhatabı sadece Peygamber (s.a.v)'dir. [309]

**ÖRNEK-2:**

اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ اُولٰٓئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللّٰهِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالنَّاسِ اَجْمَعِينَ

*"Gerçekleri inkâr eden ve inkârcılığa saplanmış olarak ölenlere gelince, Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lâneti onların üzerinedir!"*[310] İbn Ebî Zemenîn bu âyette ki (وَالنَّاسِ اَجْمَعِينَ) "*bütün insanların"* kısmından kastedilenin müminler olduğu ve bu ifadenin müminlere has olarak kullanıldığını ileri sürmüştür.[311]

**ÖRNEK-3:**

يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ لَسْتُنَّ كَاَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ اِنِ اتَّقَيْتُنَّ فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ وَقُلْنَ قَوْلاً مَعْرُوفاً

*"Ey peygamber hanımları! Kendinizi kötülüklerden korumanız şartıyla, siz herhangi bir kadın gibi değilsiniz. Bu sebeple sözü yumuşatarak söylemeyin, sonra*

[307] İrfan, Çakıcı, **İmam Şâtıbî ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2007. s. 79.
[308] Müddessir, 74/6.
[309] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 5, s. 55.
[310] Bakara, 2/161.
[311] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 1, s. 192.

*kalbi çürük olan umuda kapılır, sizden beklendiği şekilde konuşun".*[312] İbn Ebî Zemenîn bu âyette geçen (كَاَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ) "*herhangi bir kadın"* ifadesinin âm yani genelleme olduğunu sadece kadınları değil erkekleri de içine alan bir kavram olduğunu ve genellik ifade ettiğini vurgulayarak tefsîr etmiştir. Çünkü burada âyette واحدة kelimesiyle ifade edilmeyip اَحَدٍ kelimesi kullanılmıştır. İlk kelime müenneslik ifade edebilir. Ancak ikinci kelime hem erkeğe hem bayana şamil olduğundan umumiyet ifade ettiğini aktarmaktadır.[313]

### 2.4.4. Nesh

Nesh meselesinin bilinmesi, Kuran-ı Kerim tefsîrini yapabilmek, âyetlerinin fıkhi hükümlerini analiz edebilmek için oldukça önemlidir. Sözlük anlamı; tağyir etmek, dönüştürmek, silmek, değiştirmek ve nakletmek anlamlarına gelmektedir. İstılahi manası ise hükmedilen bir âyetin, daha sonra vahyolunan bir başka âyetle değiştirilmesi, ortadan kaldırılmasıdır.[314] Meseleye zamansal olarak bakılacak olursa önce inen âyetlerin hükmünü değiştiren ortadan kaldıran yeni inen âyete "nâsih" denilmektedir. Hükmü kaldırılan âyet veya âyetlere ise "mensuh" denilmiştir.

İslam âlimlerinin tamamı neshin aklen caiz olduğu ve vuku bulduğu hususunda hem fikidirler. Neshin pratik anlamda Kuran'daki varlığı da kabul görmüştür.[315] Bununla birlikte Mutezili âlim Muhammed b. Bahr el-Isfahani'ye Kuran'da neshin gerçekleşemeyeceği görüşü nispet edilmektedir.

İbn Ebî Zemenînde Bakara sûresinin 106. âyetini referans göstererek nesh meselesinin varlığını kabul eder. Bu âyeti tefsîr ederken, neshin ne anlama geldiğini, genel kabulün görüşü doğrultusunda izah etmektedir.[316] İbn Ebî Zemenîn nesh meselesini çok geniş yelpaze de kabul etmiş ve eserine bu meselenin varlığını ciddi bir şekilde yansıtmıştır. Bu sebeple müfessir birçok eleştiriye maruz kalmıştır. Çünkü

[312] Ahzab, 33/32.
[313] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 3, s. 397.
[314] Zerkeşî, **el-Burhân**, c. 2, s. 29; Suyûtî, **el-İtkân**, c. 2, s. 34; Subhi Salih, **Mebâhis**, s. 259; Cerrahoğlu, **Tefsîr Usûlü,** s. 122.
[315] Cerrahoğlu, **Tefsîr Usûlü**, s. 122, 123.
[316] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 1, s. 167-168.

o bazı fıkhi hüküm içermeyen âyetleri dahi neshe tabi tutarak, kıtal ve seyf âyetiyle birçok âyetin nesh olunduğunu öne sürmüştür.[317]

**ÖRNEK-1:**

كُتِبَ عَلَيْكُمْ اِذَا حَضَرَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ اِنْ تَرَكَ خَيْراًۨ اَلْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِۚ حَقاًّ عَلَى الْمُتَّقِينَۜ

*"Birinize ölüm yaklaştığında, eğer geriye mal bırakıyorsa anasına, babasına ve akrabasına uygun bir vasiyette bulunması, sakınanlara bir borç olmak üzere yazıldı."*[318] İbn Ebî Zemenîn âyette geçen yakın akrabaya vasiyette bulunulması gerekliliğiyle ilgili emrin şu âyetle neshedildiğini söyler:

يُوصِيكُمُ اللّٰهُ فِي اَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِۚ فَاِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَۚ وَاِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُۜ وَلِاَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ اِنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌۚ فَاِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلَدٌ وَوَرِثَهُ اَبَوَاهُ فَلِاُمِّهِ الثُّلُثُۚ فَاِنْ كَانَ لَهُ اِخْوَةٌ فَلِاُمِّهِ السُّدُسُ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِي بِهَا اَوْ دَيْنٍۜ اٰبَاؤُكُمْ وَاَبْنَاؤُكُمْۚ لَا تَدْرُونَ اَيُّهُمْ اَقْرَبُ لَكُمْ نَفْعاًۚ فَرِيضَةً مِنَ اللّٰهِۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلِيماً حَكِيماً

*"Allah size, çocuklarınız hakkında erkeğe, iki kadın payı kadar (vermenizi) emreder. İkiden fazla kadın iseler bıraktığının üçte ikisi onlarındır. Eğer yalnız bir kadınsa yarısı onundur. Ölenin çocuğu varsa, ana-babasından her birinin mirastan altıda bir hissesi vardır. Eğer çocuğu yok da ana-babası ona vâris olmuşlarsa anasının hakkı üçte birdir. Ölenin kardeşleri varsa anasının payı, vasiyetten ve borçtan sonra altıda birdir. Babalarınız ve oğullarınızdan hangisinin fayda bakımından size daha yakın olduğunu bilemezsiniz. Bunlar Allah tarafından konmuş paylardır; şüphesiz Allah ilim ve hikmet sahibidir."*[319] İbn Ebî Zemenîn aynı zamanda bu âyet nazil olduktan sonra, vasiyetin sadece mirasçı olmayanlar için geçerli olduğunu aktarmaktadır.[320] Aslında bu durum İbn Ebî Zemenîn'in nesh kavramını, mutlak-mukayyed ve umum-husus kavramları yerine kullandığını da göstermektedir.

[317] Karataş, **Endülüs Tefsîr Geleneği ve Müfessir İbn Ebi Zemenîn,** s. 315.
[318] Bakara, 2/180.
[319] Nisa, 4/11.
[320] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 1, s. 199.

**ÖRNEK-2:**

لَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتّٰى يُؤْمِنَّ وَلَاَمَةٌ مُؤْمِنَةٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكَةٍ وَلَوْ اَعْجَبَتْكُمْ وَلَا تُنْكِحُوا الْمُشْرِكِينَ حَتّٰى يُؤْمِنُواۜ وَلَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ وَلَوْ اَعْجَبَكُمْ اُولٰٓئِكَ يَدْعُونَ اِلَى النَّارِۚ وَاللّٰهُ يَدْعُوا اِلَى الْجَنَّةِ وَالْمَغْفِرَةِ بِاِذْنِهٖۚ وَيُبَيِّنُ اٰيَاتِهٖ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ

*"İman etmedikleri sûrece Allah'a ortak koşan kadınlarla evlenmeyin. Şundan emin olun ki imanlı bir câriye, sizin hoşunuza gitse de müşrik bir hür kadından iyidir. İman etmedikleri sûrece Allah'a ortak koşan erkeklerle de kadınlarınızı evlendirmeyin. Şundan da emin olun ki imanlı bir köle, sizin hoşunuza gitse bile müşrik bir hür kişiden daha iyidir. Onlar insanları ateşe çağırırlar, Allah ise izni ile cennete ve bağışlanmaya çağırır, gerektikçe hatırlasınlar diye insanlara âyetlerini açıklar."*[321] İbn Ebî Zemenîn âyette geçen müşrik kadınlarla evlenme yasağının şu âyetle neshedildiğini ifade etmektedir:

اَلْيَوْمَ اُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُۜ وَطَعَامُ الَّذِينَ اُوْتُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَكُمْۖ وَطَعَامُكُمْ حِلٌّ لَهُمْۖ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الْمُؤْمِنَاتِ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ اُوْتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ اِذَٓا اٰتَيْتُمُوهُنَّ اُجُورَهُنَّ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ وَلَا مُتَّخِذِٓي اَخْدَانٍۜ وَمَنْ يَكْفُرْ بِالْاِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهٗ وَهُوَ فِي الْاٰخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ

*"Bugün size iyi ve temiz nimetler helâl kılınmıştır. Kendilerine kitap verilenlerin yiyeceği size helâldir; sizin yiyeceğiniz de onlara helâldir. Gayri meşrû ilişkide bulunmak veya gizli dost tutmak şeklinde değil de meşrû bir nikâhla evlenmek şartıyla mümin kadınlardan iffetli olanlar ile sizden önce kendilerine kitap verilenlerden iffetli kadınlar -mehirlerini verdiğiniz takdirde- size helâldir. Kim inanmayı reddederse ameli kesinlikle boşa gider. O, âhirette de hüsrana uğrayanlardandır."* [322] İbn Ebî Zemenîn ehli kitabın müşrik kadınlarıyla evlenilebileceğine izin verilerek müşrik kadınlardan bu kadınların nesh yoluyla istisna edildiğini ileri sürmüştür. Burada kastedilen ehli kitap kadınlarının hür olanlar olduğunu söylemiştir.[323]

[321] Bakara, 2/221.
[322] Maide, 5/5.
[323] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 1, s. 221.

**ÖRNEK-3:**

اِتَّبِعْ مَا اُوْحِيَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَۚ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ وَاَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِيْنَ

*"Rabbinden sana vahyolunana uy. O'ndan başka tanrı yoktur. Müşriklerden yüz çevir*."[324] İbn Ebî Zemenîn âyette geçen müşriklerden yüz çevrilmesi ve muhatap olunulmaması gerekliliğiyle ilgili emrin şu âyetle neshedildiği yönünde tefsîr etmiştir.[325]

قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ اُوْتُوا الْكِتَابَ حَتّٰى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ

*"Ehl-i kitap'tan Allah'a ve âhiret gününe inanmayan, Allah ve resulünün yasakladığını yasak saymayan ve hak dine uymayan kimselerle, yenilmiş olarak ve kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşın*."[326] İbn Ebî Zemenîn kıtal âyetinin birçok âyet neshettiğini yukarıda aktarmıştık. Bu örnek zikrettiğimiz kabildendir.

### 2.4.5. İsrailiyyat

İsrailiyyat, İbranice kökenli olan İsrail kelimesinin ism-i nispet formunun çoğuludur. Yahudi veya Hıristiyan bir kaynaklı kıssa ve haberler israiliyyat olarak nitelendirililmektedir. [327] İsrailiyyat kavramının içeriği Yahudi ve Hıristiyan kaynaklarından aktarılan bilgileri kapsamamakla beraber bu kavram, ilahi olmayan dinlerin öğreti ve eserlerinden tefsîre geçen bilgileri de kapsamı içine almaktadır.[328] İsrailiyyat; doğruluğu ve yanlışlığı hususunda vakti zamanında ihtilaf edilmiş, kesin kanıya varılamamış haberler bütünüdür.[329] İsrailiyyatın tefsir ilmi başta olmak üzere İslamî ilimlere girişi, sahabe döneminde olmuştur. Daha sonra da tabiiler devrinde kitap ehlinden birçok insanın Müslüman olmasıyla ileri seviyelere kavuşmuştur.

---

[324] Enam, 6/106.
[325] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 2, s. 90.
[326] Tevbe, 9/29.
[327] Muhammed b. Lutfi es-Sabbağ, **Buhus Fi Usuli't-Tefsîr,** el-Mektebü'l-İslamî, Beyrut, 1988, s. 147; Mustafa İbrahim el-Müşeyni, **Medresetu't-Tefsîr, fi'l-Endülüs**, Müssesetü'r-Risale, Beyrut, 1986, s. 529.
[328] Muhammed Hüseyin ez-Zehebi, **el-İsrailiyyat fi't-Tefsîr ve'l-Hadis**, y.y. 1986, s. 13.
[329] Abdullah Aydemir, **Tefsîrde İsrailiyyat**, s. 6-7; Cerrahoğlu, **Tefsîr Tarihi**, c. 1, s. 120.

Herhangi bir ilâhi kitapları bulunmayan Araplar, daima konar-göçer yaşarlar ve ümmidirler. Evren ile ilgili, yaratılışın başlangıcı, bedenimizin sırları gibi sorulara cevap aradıklarında ehl-i kitap olan Yahudi ve Hıristiyanlara başvururlardı.[330] Arapların bilgin sanıp başvurdukları ehl-i kitap âlimleri, aslında o günlerde bile pek bilgili kimseler sayılmazdı. Kur'ân kıssaları daha özet ve gereksiz detaylardan uzak bilgiler sunar. Bu yüzden Sahabe-i kiramtefsîr hususunda, kıssaları detaylı ve derinlemesine işleyen İsraili haberlerin aktarıldığı tevrat ve İncile başvurmuşlardır. Örneğin; Hz Âdem ve Havva annemizin, kendilerine yasaklandığı ağacın çeşidi, onları aldatan hayvanın özellikleri vb. birçok husus hakkında İsraili kaynaklarda daha detaylı bir anlatım vardır. Kuran-ı Kerim ise bu kadar detaya temas etmemiş, sadece yüzeysel ibret alınacak meselelere değinmiş ve gerekli uyarıları yapmıştır.

İslam'ı kaynaklara dâhil olan söz konusu detaylar, bütün İslamî ilimlere İsrailiyyat sebebiyle girmiştir. İsraili rivâyetlerin çoğunun İslamî kültürüne taşınmasında şu şahıslar büyük rol oynamıştır: Abdullah b. Selam, Ka'bu'l -Ahbar, Vehb b. Münebbih ve Abdülmelik b. Cüreyc.[331] İbn Ebî Zemenîn tefsîrinde israiliyata çokça yer vermiştir. İsrâilî rivâyetleri aktarırken herhangi bir uyarı ve tenkitte bulunmamaktadır. Bu sebeple âlimler tarafından eleştiriye maruz kalmıştır.[332] İbn Ebî Zemenîn özellikle kıssalar, cennet ve cehennem ahvali vb. konularda birçok israili habere yer verdiği görülmektedir. Şimdi konuyla alakalı birkaç örnek görelim.

**ÖRNEK-1:**

فَدَلّٰيهُمَا بِغُرُورٍۚ فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ بَدَتْ لَهُمَا سَوْاٰتُهُمَا وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِۜ وَنَادٰيهُمَا رَبُّهُمَآ اَلَمْ اَنْهَكُمَا عَنْ تِلْكُمَا الشَّجَرَةِ وَاَقُلْ لَكُمَآ اِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمَا عَدُوٌّ مُبِينٌ

*"Böylece ikisini de ayartmış oldu. Ağacın meyvesini tattıklarında ayıp yerleri kendilerine göründü. Ve cennet yapraklarından üzerlerini örtmeye başladılar. Rableri onlara, "Ben size o ağacı yasaklamadım mı ve şeytanın size apaçık bir düşman olduğunu söylemedim mi?" diye seslendi."*[333] İbn Ebî Zemenîn bu âyeti tefsîr

[330] İbn Haldun, **Mukaddime**, c. 2, s. 505-506.
[331] Abdullah Aydemir, **Tefsîrde İsrailiyyat**, s. 52-60.
[332] Karataş, **Endülüs Tefsîr Geleneği ve Müfessir İbn Ebi Zemenîn,** s. 313-314.
[333] Araf, 7/22.

ederken Hz. Âdem'in boyunun hurma ağacı uzunluğunda olduğunu ve saçlarının çok gür olduğunu söylemiştir. Avret mahalli açılınca, cennette büyük bir ağaca doğru koştuğunu ve bunun üzerine Allah'ın ona benden mi kaçıyorsun diye sorması üzerine Âdem ey Rabbim senden utanıyorum diyerek cevap verdiğini aktarmaktadır.[334]

**ÖRNEK-2:**

فَاَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَاَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِۖ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّۚ وَلَكُمْ فِي الْاَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ اِلٰى حِينٍ

*"Şeytan oradan onların ayağını kaydırdı da bulundukları yerden onları çıkardı. Biz de "Birbirinize düşman olmak üzere inin! Bir zamana kadar sizin için orada yerleşecek bir yer ve ihtiyaç maddeleri vardır" dedik."*[335] İbn Ebî Zemenîn bu âyeti tefsîr ederken birçok israili haber niteliği taşıyan rivâyetlere başvurmuştur. İbn Ebî Zemenîn Yahya'dan aktardığına göre İblis bir yılanın kılığına girerek, Âdem ile Havva'dan birisine vesvese verdi. Yılan, o dönemlerde hayvanların en güzeliydi. Ancak şeytan onun kılığına girince ceza olarak ayakları yok edilip sürüngen bir hayvana dönüştürülmüştür. İbn Ebî Zemenîn âyetin ikinci kısmını "Allah; Âdem, Havva, şeytan ve şeytanın kendisinin içine girerek dönüştüğü yılana (burada yılanın cezalandırılma sebebi ise yılan olmasa şeytan Âdemi kandıramaması) birbirinize düşman olmak üzere inin demiştir" şeklinde açıklamıştır.[336] Buradan da anlaşılacağı üzere detayları verilmemiş bu kıssayla ilgili aktarılan rivâyetlerin, israiliyattan olduğu işin ehli olanlar tarafından ifade edilmektedir.[337]

**ÖRNEK-3:**

حَتّٰٓى اِذَا جَٓاءَ اَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُۙ قُلْنَا احْمِلْ فِيهَا مِنْ كُلٍّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ وَاَهْلَكَ اِلَّا مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ وَمَنْ اٰمَنَۜ وَمَٓا اٰمَنَ مَعَهٗٓ اِلَّا قَلِيلٌ

*"Nihâyet emrimiz geldi ve sular coşup yükseldi. Nûh'a dedik ki: "Her türden (hayvan) birer çift ile -daha önce haklarında hüküm verilmiş olanlar dışında- aileni*

[334] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 2, s. 115.
[335] Bakara, 2/36.
[336] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 1, s. 136.
[337] Aydemir, **Tefsîrde İsrailiyyat**, s. 255-256.

*ve iman edenleri gemiye bindir!" Zaten onunla birlikte pek azı iman etmişti."*[338] İbn Ebî Zemenîn' in bu âyeti tefsîr ederken hayvanların birbirinin içinden çıkarak birbirini yemesi, geminin büyüklüğüyle ilgili detaylı ölçülerin verilmesi, geminin kapıları ve kısımlarıyla ilgili detaya girilmesi ve Nuh'un (s.a.v) çocuklarının isimlerine kadar zikredilmesi israili rivâyetlerden kabul edilmektedir.[339] Görüldüğü üzere müfessir, özellikle kıssalarda israili rivâyetleri yoğun olarak aktarmaktadır. Aslında bu durum genel olarak maalesef tefsîrlerde var olan bir durumdur.

### 2.4.6. Mübhemâtü'l-Kur'ân

Bu terkip Kur'ân ve mübhem kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Mübhem kelimesi, بهم (b-h-m) kelimesinin kökünden türemiş ve lügatte, anlamı kapalı olan, bilinmeyen, keyfiyeti açık ve belirgin olmayan manaları vardır.[340] İlahi kitapta isimleri belirli ve açık bir şekilde belirtilmeyip zamirler veya ism-i mevsuller yardımıyla işaret edilen insanlar olduğu gibi grup, cemaat, insanlar dışındaki melek ve cin gibi diğer varlıklar ve farklı mekânlar olduğuna şahit olmaktayız. Zikrettiğimiz şeyleri işaret eden zamir veya ism-i mevsullerin nelere ve hangi şahıslara dalalet ettiğini tespit etmek zor bir uğraştır. İşte bu konunun Kur'ân'da incelenmesini sağlayan ilme Mübhemâtü'l-Kur'ân denir.[341]

Kur'ân ilimlerinde önemli bir yeri olan bu konunun bilinmesinde asıl kaynağın rivâyetler yoluyla yapılan nakiller olduğu ve içtihadın burada pek etkili olmadığını ifade edilmektedir.[342] Müfessirler bu konuya ağırlık vererek, bu durumu tefsîrinlerde işleyip mübhem olan konularda bilgiler vermişlerdir. Hatta bu konuda müstakil

---

[338] Hud, 11/40.
[339] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 2, s. 288.
[340] Ebü'l-Kâsım b. Muhammed, Râğıb el-İsfehâni (ö. 502/1108). **Ğarîbü'l Kur'ân**, (Thk. Muhammed Seyyid Keylânî), Matbaatü Mustafâ el-Bâbî, Kahire, 1381/1961, s. 63-64; Zebîdî, **Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs,** c. 31, s. 307.
[341] Hâlis Albayrak, "Mübhemâtü'l-Kur'ân İlmi ve Kur'ân Tefsîrindeki Yeri", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 32, Ankara, 1992, s. 156; Hüseyin Yaşar, **Kur'ân'da Anlamı Kapalı Âyetler**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 91; Abdülhamit Birışık-Hüseyin Abdülhâdî Muhammed, "**Mübhemâtü'l-Kur'ân**", DİA, İstanbul, 2006, c. 31, s. 437; Demirci, **Tefsîr Usûlü ve Tarihi**, s. 215.
[342] Halis Albayrak, **Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine**, İstanbul 1993, s. 108-109.

eserler kaleme alınmıştır. Mübhemâtü'l-Kur'ân ilminin, nakle dayanması sebebiyle bu alanda aktarılan rivâyetlerin sahih senetlerle aktarılmış haberler olması gerekir.[343]

Kur'ân'da bu tür mübhemlerin var olması, onun anlaşılabilmesi ve kavranılmasını zedeleyecek bir unsur değildir. Çünkü Kur'ân'da mübhem olarak bulunan bir ifade başka bir âyette açıklığa kavuşturulmaktadır. Aynı zamanda mekân, zaman ve diğer isimlerin, işaret isimleri, ism-i mevsuller ve zamirler aracılığıyla ifade edilmesi, Kur'ân'ın veciz olma özelliğinin bir sonucudur. Teferruata yer vermeden Kur'ân'ın böyle veciz olması da, onun tüm zamanlara hitap edecek düzeyde evrensel olduğunu kanıtlamaktadır.[344]

Kur'ân'da mübhem lafızların amacı ifade gücünü arttırmak, kedisine işaret edilen şahsı ta'zim etmek, özellikleri açısından kınanan şahsı yermek ve malum olan durumlarla konuyu uzatmamak olarak ifade edilmektedir. [345] İbn Ebî Zemenîn tefsîrinde bazı mübhemleri açıklığa kavuşturarak tefsîr etmiştir. Müfessir genelde mübhem olan yerlerde hiçbir rivâyete dayanmaksızın izahlar getirmektedir. Bununla beraber İbn Ebî Zemenîn mübhemlerle ilgili aktardığı nakilleri herhangi bir senet tenkidine tabi tutmamaktadır.

**ÖRNEK-1:**

وَجَاء مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَى قَالَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُوا الْمُرْسَلِينَ

*Şehrin öbür ucundan bir adam koşarak geldi ve şöyle dedi: "Ey kavmim! Bu elçilere uyun."*[346] İbn Ebî Zemenîn âyette bahsedilen şehrin Antakya ve koşarak gelen kişinin ise Habib en-Neccar olduğunu aktararak tefsîr etmiştir. Ancak müfessir bu bilgileri herhangi bir senede dayandırmaksızın aktarmıştır. Daha sonra Mücahid'e dayandırdığı bir rivâyetle bu kişi hakkında detaylı bilgiler vermektedir.[347]

---

[343] Cerrahoğlu, **Tefsîr Usûlü**, s. 186.
[344] Albayrak, **Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine**, s. 107; Birışık- Abdülhâdî Muhammed, "**Mübhemâtü'l-Kur'ân", DİA,** c. 31, s. 438.
[345] Süleyman Gezer, **"**Kur'ân'daki Belirsiz Anlatımlar/Mübhemât Sözlü Dil Bağlamında Bir Yaklaşım", **Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 2, Çorum, 2002, s. 261; Yaşar, Hüseyin. **Kur'ân'da Anlamı Kapalı Âyetler**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 100-102.
[346] Yasin, 36/20.
[347] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 4, s. 42.

**ÖRNEK-2:**

حَتَّى إِذَا أَخَذْنَا مُتْرَفِيهِم بِالْعَذَابِ إِذَا هُمْ يَجْأَرُونَ

*"Nihâyet refah ve bolluk içinde olanlarını azapla kıskıvrak yakaladığımız zaman, bakmışsın ki feryat edip duruyorlar*."[348] İbn Ebî Zemenîn bu âyeti tefsîr ederken azaba uğradıkları işaret edilen kişilerin, Ebû Cehil ve yakın arkadaşları olduğunu ve bunların kıskıvrak yakalandıkları zamanın ise Bedir savaşı zamanı olduğunu aktarmaktadır. Görüldüğü gibi müfessir kapalı lafızları yine rivâyet olmaksızın aktararak bu ilimden istifade etmiştir.[349]

**ÖRNEK-3:**

وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِفَتَاهُ لَا أَبْرَحُ حَتَّى أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْضِيَ حُقُبًا

*"Hani Musa, beraberindeki gence şöyle demişti: "İki denizin birleştiği yere varıncaya kadar durmayacağım, ya da uzun zaman gideceğim*."[350] İbn Ebî Zemenîn bu âyette bahsedilen bu gencin Yûşâ bin Nûn olduğunu söylemiştir. Aynı zamanda bahsedilen denizin de Fars ve Rûm denizleri olduğunu; uzun zamanın da yetmiş veyahut seksen sene olduğunu aktarmaktadır.[351]

**ÖRNEK-4:**

وَجَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ آيَةً وَآوَيْنَاهُمَا إِلَى رَبْوَةٍ ذَاتِ قَرَارٍ وَمَعِينٍ

*"Meryem oğlu İsa'yı ve annesini büyük bir mucize kıldık ve her ikisini de oturmaya elverişli, akarsulu yüksek bir yere yerleştirdik*."[352] İbn Ebî Zemenîn bu âyetin tefsîrinde, buradaki yüksek tepenin Katade'ye göre Beytü'l-Makdis olduğunu aktarmaktadır. Ancak Yahya'dan aktardığı başka bir rivâyette ise Ka'bu'l-Ahbar'a göre o mekânın yeryüzünün göğe on sekiz mil mesafede bulunan bir mekân olduğu yönündedir. [353]

---

[348] Muminun, 23/64.
[349] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 3, s. 205.
[350] Kehf, 18/60.
[351] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 3, s. 71.
[352] Muminun, 23/50.
[353] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 3, s. 202.

**ÖRNEK-5:**

يُدَبِّرُ الْاَمْرَ مِنَ السَّمَّاءِ اِلَى الْاَرْضِ ثُمَّ يَعْرُجُ اِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهٗٓ اَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ

*"O gökten yere her işi düzenleyip yönetir. Sonra bütün işler sizin hesabınıza göre bin yıl tutan bir günde O'nun katına çıkar*."[354] İbn Ebî Zemenîn bu âyette geçen gök ile yer arasındaki mesafenin, beş yüz sene olduğunu ve her gidiş gelişin bin senelik bir zaman diliminde yapıldığı ve bunun bir gün veya ondan daha az bir zaman diliminde gerçekleştiğini aktarmaktadır. Aynı zamanda vahiyle ilgili bir durum söz konusu olduğu zaman göz açıp kapayıncaya kadar bir sûre içerisinde gerçekleştiğini ifade etmektedir.[355]

### 2.4.7. Huruf-u Mukatta

Huruf kelimesi arap dilindeki harf kelimesinin çoğuludur.[356] Mukatta ise (k-t-e) kelimesinden türemiş olup kesik, ayrık ve kopuk gibi anlamlara gelir.[357] Bu ayrık kelimelerin anlamsız bir şekilde bir araya gelmesine Huruf-u Mukatta denir.[358] Kuran'ın 29 sûresinin başlangıç bölümlerinde bulunur.[359] Bu harfler 14 çeşit olmakla birlikte 13 farklı şekilde görülmektedir. Bu harflerin âyet olarak müstakil mi, irabları yapılabilir mi sorularını içeren konularında ise daima ihtilaf olmuştur.[360] Genel anlamda bu Mukatta harfleri müteşâbih olarak kabul edilmiştir.[361] Manaları hususunda ise iki farklı görüş bulunmaktadır.[362]

---

[354] Secde, 32/5.
[355] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 3, s. 381.
[356] Halil b. Ahmed, **Kitâbü'l-Ayn,** c. 3, s. 210; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab,** c. 9, s. 41; Zebîdî, **Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, c. 23, s. 128.
[357] Halil b. Ahmed, **Kitâbü'l-Ayn,** c. 1, s. 35; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab,** c. 8, s. 276; Zebîdî, **Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, c. 12, s. 24.
[358] M. Zeki Duman-Mustafa Altundağ, "**Hurûf-ı Mukattaa", DİA**, İstanbul, 1998, c. 18, s. 401; Cerrahoğlu, **Tefsîr Usûlü**, s. 134.
[359] Aişe Abdurrahman b.ti Şâti', **el-İ'câzü'l-Beyânî li'l-Kur'ân ve Mesâilü İbnü'l-Ezrak**, Dâru'l-Meârif, trz., s. 146; Subhî Salih, **Menahilu'l İrfan**, s. 234.
[360] Cerrahoğlu, **Tefsîr Usûlü**, s. 134; Demirci, **Tefsîr Usûlü ve Tarihi**, s. 193.
[361] Suyûtî, **İtkân**, c. 2, s. 209; Cerrahoğlu, **Tefsîr Usûlü**, s. 134; Demirci, **Tefsîr Usûlü ve Tarihi**, s. 193.
[362] Zerkeşî, **el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, c. 1, s. 172.

1) Selef âlimleri, bu mukatta harflerinde icaz, Kuran'ın özü ve sırrı gizlidir. Bu sırrı ise Allah'tan başkası idrak edemez.[363]

2) Halef âlimleri ise Allah anlamı olmayan manasız bir şeyi kullarına indirmez. Eğer indiriyorsa mutlaka anlamı vardır ve bilinebilir görüşünü savunmaktadırlar.[364]

İbn Ebî Zemenîn bu harflerle ilgili olarak herhangi bir yoruma gitmeyip bunlara dair rivâyetler aktarmaktadır. Müfessir bu harflerle ilgili Yâhya'dan aktardığına göre Hasan-ı Basri, bu ve benzeri harflerin tefsirinin bilinemeyeceğini söylemiştir. Ancak Hasan-ı Basri, bazı İslam âlimlerinin bu harfleri sûre başlangıçları ve isimleri olarak kabul ettiğini aktarmıştır.[365]

İbn Ebî Zemenîn aynı zamanda bu harflerin manasıyla ilgili âlimler arasında ittifak bulunmadığını Yâhya b. Sellâm kanalıyla bildirmektedir. Müfessirimiz bu alanda uzman olan âlimlerin, bu harfleri yorumlamaktan kaçındıklarını ve yorumlanmaması gerektiğini tavsiye ettiklerini aktarmaktadır.[366] İbn Ebî Zemenîn de tefsîrinde bu doğrultuda tavır takınarak yoruma gitmemiştir. İbn Ebî Zemenîn Bakara sûresinin ilk âyetinde bu harflerle ilgili kanaatini dile getirmesine rağmen diğer sûre başlarında da tekrar aynı açıklamaları yapmıştır.[367] Müfessir tekrarları kısalttığını söylemesine rağmen bu hususta kendisinin de tekrara düştüğü görülmektedir. Böylece müfessirin hurufu mukatta ile ilgili tavrını selef yöntemini takip ettiği görülmektedir. Ancak İbn Ebî Zemenîn Yasin sûresinin ilk âyetini Katade'ye dayandırdığı bir rivâyeti aktararak tefsîr etmiştir. Bu anlamda genel tavrına aykırı davrandığını da söyleyebiliriz.

---

[363] Zerkeşî, **el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân,** c. 1, s. 173-179; Cerrahoğlu, **Tefsîr Usûlü**, s. 136; Demirci, **Tefsîr Usûlü ve Tarihi**, s. 194; Muhittin Akgül, "Mukattaa Harfleri ve Kur'ân İ'câzındaki Yeri", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 14, Sakarya, 2006, s. 54.

[364] Zerkeşî, **el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân,** c. 1, 173-179; Cerrahoğlu, **Tefsîr Usûlü**, s. 136-144; Demirci, **Tefsîr Usûlü ve Tarihi**, s. 196-200; Akgül, **Mukattaa Harfleri ve Kur'ân İ'câzındaki Yeri"** Sayı: 14, s. 53.

[365] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 1, s. 120.

[366] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 1, s. 120.

[367] Diğer örnekler için bakınız: İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 2, s.111, 243, c. 3, s. 87, 270.

### 2.4.8. Muhkem - Müteşabih

Muhkem kelimesi (h-k-m) kökünün ifal babından ism-i meful formudur. Sözlükte "sağlam kılınmış, dış etkilere ve bozulmalara karşı korunmuş" gibi mânalara gelir.[368] Müteşabih ise teşabüh fiilinin ism-i fail formudur. Sözlükte benzemek, muğlak olmak ve ayrışması zor olan anlamlarına gelir.[369] İslam âlimleri, *"Ey Muhammed Sana kitabı gönderen O'dur. Kur'ân'ın bazı âyetleri muhkemdir, ki bunlar kitabın temelidir; bunun dışındaki âyetler ise müteşâbihtir. Kalplerinde sapkınlık bulunanlar, fitne çıkarmak ve onu te'vil etmek için ondaki müteşâbihlerin peşine düşerler. Halbuki onun te'vilini ancak Allah bilir; bir de ilimde yüksek pâyeye erişenler. Derler ki: Ona inandık, hepsi rabbimiz katındandır. (Bu inceliği) yalnız aklıselim sahipleri düşünüp anlar*."[370] âyetini referans alarak muhkem ve müteşabih konusunda izahlarda bulunmuşlardır. Muhkem, herhangi bir kapalılık olmayan, okunduğunda doğrudan anlaşılan[371] ve herhangi bir tefsîre ihtiyaç duyulmayan sarih ve açık âyetlere denir. Müteşabih ise anlamı birçok manaya gelebilecek, bu manalardan birinde karar kılmak için ise bir başka delile ihtiyaç duyulan âyetlerdir.[372]

Muhkem âyetle, nesh, helal, haram, hadler ve feraiz gibi iman ve amel konularını barındırır. Müteşabih âyetler mensuh, takdim tehir, misaller, yeminler gibi fıkhi olmayan konuları içerir.[373] Muhkem âyetler bir manadan başka mana içermezler. Müteşabih âyetler ise çeşitli manalara da gelme ihtimali taşır. Müteşabih âyetlerde kastedilen mananın bilgisi ve tespiti konusunda âlimler iki farklı görüş ortaya koymuşlardır:

1) Bir grup âlim müteşabih âyetlerin manasının yalnızca Allah tarafından bilinebileceğini söylemiş ve Âli İmran sûresinin 7.âyetinde الاّالله (Yalnızca Allah

---

[368] Tuncay Başoğlu**, "Muhkem",** DİA**,** İstanbul 2006. c. 31, s. 42-44.
[369] Yusuf Şevki Yavuz, **"Müteşabih**",DİA**,** İstanbul 2006. c. 32, s. 204-207.
[370] Ali İmran, 3/7.
[371] Süleyman Ateş, **Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri**, c. 2, s. 12.
[372] Cerrahoglu, **Tefsîr Usûlü**, s. 128; İbn Manzur, **Lisanü'l-Arab,** c. 13, s. 502-503; Zerkanî, **Menahilü'l-İrfan fî Ulûmi'l-Kur'ân,** c. 2, s. 168-173; Zerkesî, **el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, c. 2, s. 68 - 71.
[373] Hüseyin Yasar, **Kur'ân'da Anlamı Kapalı Âyetler**, Beyan Yay. İstanbul. 1997, s. 19-28.

bilebilir) ifadesini delil olarak göstermişlerdir. Selef âlimleri ve onları takip eden müteahhir ulema bu görüşü savunmuştur.

2) Diğer bir grup âlim ise müteşabih âyetlerin manalarının yalnızca Allah'ın değil ilim sahiplerinin de bilebileceklerini savunmuşlardır. Buna delil olarak ise Âli İmran sûresinin 7. âyetinde geçen; العلم في الراسخون و âyeti üzerinde durmuşlardır. Mücahid de bu âyetleri ulemanın anlayabileceğini söyler. Bu görüşün savunucularının en temel dayanakları eğer ulema bu âyetlerin anlamını bilemeyecek olursa cahillerle aralarında bir fark kalmazdı. Çünkü hemen tüm müfessirler sapık grupların kendi mezheplerini takviye amaçlı kendilerine göre müteşabih âyetlere anlam vermeleri sonucunda, müfessirler de aklın ve ilmin ışığında huruf-u mukatta'ya bile mana vermek mecburiyetinde kalmışlardır.[374]

İbn Ebî Zemenîn muhkem ve müteşabih âyetlerin tefsîrinde selef ulemasının çizgisini benimsemiş ve müteşabih âyetlerin tevilini ancak Allah'ın bilebileceğini ileri sürmüştür. Aynı zamanda müfessir, müteşabih âyetlerle ilgili olarak özellikle haberi sıfatlar vb gibi konularda selef çizgisini takip ederek bu âyetlere yorum dahi yapmamıştır.[375] Kaynaklardan Mâliki olduğunu öğrendiğimiz İbn Ebî Zemenîn, Muhkem âyetleri ise genelde hadisleri kaynak göstererek tefsîr etmiştir. Bununla beraber ahkâm âyetleriyle ilgili fazla detay ve ayrıntıya da girmemiştir. Bunun sebebi olarak eseri ihtisar etmek amacıyla kaleme aldığını düşünmekteyiz. Hurufu mukatta ile ilgili müfessirin tavrını aktarmıştık. Müteşabih âyetlerden kabul edilen hurufu mukatta'yı yorumlamaktan uzak durmuştur.

### 2.4.9. Kıraatler Açısından İbn Ebî Zemenîn'inTefsîri

Kıraat, kelimesi قرأ (k-r-e) fiilinin mastarıdır.[376] Kıraat ilmine ise okuyuş-okuma ilmi denilmektedir. Bu ilim mütevatir okunuş şekillerini ve ondaki farklılıkları bu ilmi nakledenlere atfederek bilmek ve onu okuma biçimine denilir.[377]

Kıraat ilmi ilk devirlerden bu yana farklı okuyuş biçimlerini ortaya çıkardığı gibi birçok farklı manayı ve irablandırmayı da beraberinde getirmiştir. Bu farklılıklar

[374] Zerkesî, **el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, c. 2, s. 68-89.
[375] Karataş,**"Endülüs Tefsîr Geleneği ve Müfessir İbn Ebî Zemenîn,** s. 313.
[376] Zebîdî, **Tâcu'l-Arûs**, c. 1, s. 220-221.
[377] Ebû Şâme, **İbrâzü'l-Me'ânî min Hırzi'l-Emâni**, thk. İbrahim Avvad, Mısır 1981, Mukaddime s. 7.

navi ve fıkhı açıdan olunca birtakım ihtilaflar oluşmuştur.[378] İbn Ebî Zemenîn tefsîri hakkında bilgi aktarırken, onun kıraatlerle ilgili rivâyetlere oldukça ehemmiyet verdiğinden bahsetmiştik. Yahyâ b. Sellâm'ın tefsîr eserini İbn Zemenin ihtisar etmiş ve kıraatlere sıkça yer vermiştir. Yahyâ b. Sellâm Kuzey Afrikada ikinci Asrın sonlarında oldukça ehemmiyet verilen bir şahsiyettir. Bunun sebebi ise bu bölgede İslamî ilimler ve kıraat ilminin gelişmeye başlamış olmasıdır.

Yine Onun tefsîrini ihtisâr eden İbn Ebî Zemenîn bu konuyu oldukça önemsemiş ve şu metodu uygulamıştır: sadece bir kelimenin okunuş şekli değil, o kelimelerin farklı bir biçimde okunduğu takdirde manaların değişkenliğe uğrayabileceği hususu üzerinde de durmuştur. Emin Cengiz'in ifade ettiği gibi İbn Ebî Zemenîn'in tefsîri bu açıdan çok zengin olmakla beraber kıraat-ı seb'a ve kıraat-ı aşereden birçok nakilde bulunmuştur. Bu anlamda kıraat rivâyetleri açısından en çok nakilde bulunduğu kişi ise Nâfi'dir. Bunun yanında şaz ve mütevatir kıraatlere yer vermiş bazen kıraati kimseye dayandırmadan da aktardığı olmuştur. Şimdi bu bağlamda İbn Ebî Zemenîn'in tefsîrinden kıraat örnekleri sunacağız.

**ÖRNEK-1:**

فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ

*"Kalplerinde bir bozukluk vardır, Allah da onlardaki bozukluğu arttırmıştır. Yalan söylemeleri yüzünden kendilerine acı veren bir azap da vardır."*[379] İbn Ebî Zemenîn bu âyeti tefsîr ederken يَكْذِبُونَ kelimesinin kıraat vecihlerine değinmiştir. Bu kelimeyi hafif yani cezm okuma veya ağır yani şeddeli okuma durumlarında meydana gelecek değişiklikleri anlam farklılıklarıyla beraber aktarmaktadır.[380]

**ÖRNEK-2:**

قُلْ أَرَأَيْتُمْ مَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَرُونِي مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الْأَرْضِ أَمْ لَهُمْ شِرْكٌ فِي السَّمَاوَاتِ ائْتُونِي بِكِتَابٍ مِنْ قَبْلِ هَذَا أَوْ أَثَارَةٍ مِنْ عِلْمٍ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

[378] Mustafa Sadık Rafii, **İ'câzu'l-Kur'ân**, Mısır 1956, s. 48.
[379] Bakara, 2/10.
[380] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 1, s. 122.

*"Onlara şöyle de: "Allah'ı bırakıp da kendilerinden medet umduğunuz ilahları bir düşündünüz mü? Yerden hangi parçayı yarattılar bana gösterin? Yoksa göklerde onların ortaklığı mı var? Eğer iddianız gerçek ise bana, bundan önce inmiş bir kitap veya bir bilgi kalıntısı getirin."*[381] İbn Ebî Zemenîn âyetinde geçen " اثارة " kelimesini Hasan ve diğer bir okuyuşu onu okuyanların tefsîrlerinde hangi kıraatle okunduğunu ve hangi anlamları ifade ettiğini aktardıktan sonra, bu kelimenin iki farklı kıraati olabileceğini, hangi kıraat okunursa, ifade ettikleri anlamları zikrederek kıraat vecihlerine değinmiştir.[382]

**ÖRNEK-3:**

حَتَّى إِذَا بَلَغَ مَغْرِبَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَغْرُبُ فِي عَيْنٍ حَمِئَةٍ وَوَجَدَ عِنْدَهَا قَوْمًا قُلْنَا يَاذَا الْقَرْنَيْنِ إِمَّا أَنْ تُعَذِّبَ وَإِمَّا أَنْ تَتَّخِذَ فِيهِمْ حُسْنًا

*"Nihâyet güneşin battığı yere varınca, onu kara bir balçıkta batar (gibi) buldu. Orada bir kavme rastladı. Bunun üzerine biz, "Ey Zülkarneyn! Onları ya cezalandıracak veya haklarında iyi davranma yolunu seçeceksin" dedik"*[383]İbn Ebî Zemenîn bu âyetin tefsîrinde şu rivâyeti nakleder: İbn-i Abbas ile Amr b. As " فِي عَيْنٍ حَمِئَةٍ" kıraati hususnda ihtilafa düşerler, bunun üzerine Ka'bu'l-Ahbar'a giderek bu durumu ona sorarlar. Ka'b ise, onu İbn Abbas'ın ifade ettiği şekilde " حمئة " şeklinde kıraat etmiş ve güneşin karanlık, kötü kokulu bir balçıkta battığı anlamı taşıdığını söyledikten sonra, onu Tevrat'ta o şekilde okuduklarını söyler. Amr b. el-As ise bu kelimeyi " حامية " şeklinde kıraat edilmesi gerektiğini savunmaktadır.[384]

Görüldüğü üzere İbn Ebî Zemenîn kıraatlere manaları ifade etmek sûretiyle genişçe yer vermiştir.

### 2.4.10. Arap Dili Açısından İbn Ebî Zemenîn'in Tefsîri

Yüce kitabın âyetleri ve ifadeleri açık ve net bir kitaptır. O karmaşık ve kapalı bir kitap değildir. Kur'ân'ın âyetleri insanlara hitap ederken net ve anlaşılır bir dil kullanmakta ve insanları hidâyete çağırmaktadır. İslamın başlangıç devrinde Hz.

[381] Ahkaf, 46/4.
[382] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 4, s. 221.
[383] Kehf, 18/86.
[384] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 3, s.79.

Muhammed'e, Kur'ân tefsiriyle ilgili çok sorun gelmemesi Kur'ân'ın ne kadar açık olduğunun en büyük delilidir. Aynı zamanda Kur'ân'ın ilk dönem muhatapları ona inanmasalar dahi anlayamadıklarıyla ilgili herhangi bir itiraz öne sürmemişlerdir. Sahabilerin müphem ifadeleri efendimize sorarak öğrendiklerini biliyoruz. Zamanla bu müphemlerin sayısı artmış ve bunların açıklığa kavuşturulması ile ilgili faaliyet alanı genişlemiştir. Şu hususu bu noktada hatırlatmak gerekir ki kelimelerin müphem oluşu onların anlaşılamayacağını göstermez. Bilakis birileri için kapalı olan lafızlar başkaları için açık ve anlaşılır olabilir.

İbn Ebî Zemenîn, tefsirinde kelime veya kelime gruplarının bir araya gelmesinden meydana gelen terkiplerin anlamlarını ortaya koymaya gayret eder. Yahyâ b. Sellâm da tefsirini kaleme alırken arap dili kaynaklarına büyük ilgi göstermiştir. Bir manayı ifade etmek için kelimelerin tekil malarıyla âyetin bütününü kastetmiştir. Çünkü Yahyâ b. Sellâm Arapça'nın vücut bulduğu ve geliştiği Küfe ve Basra şehirlerinde çok uzun seneler kalmıştır. Burada Arap dil bilgisi açısından kendisini yetiştirmiştir. İlk iki asırda Küfe ve Basra'daki dil çalışmaları yoğunluk kazanmıştır. Bu yoğunluğun çoğu Kur'ân'ın daha iyi anlaşılması faaliyetini içermektedir. Ortaya konulan her faaliyet Kur'ân'ın anlaşılmasını hedeflemektedir. Bundan dolayı Kur'ân âyetleri üzerine söz söyleyen herkesin iyi bir dilbilgisine sahip olması gerekir.[385]

Şimdi İbn Ebî Zemenîn'in Arap dili yönünden takip ettiği yolu, örneklerle göstermeye çalışâlim.

**ÖRNEK-1:**

وَيَخِرُّونَ لِلأَذْقَانِ يَبْكُونَ وَيَزِيدُهُمْ خُشُوعًا

*"Onlar ağlayarak yüzüstü yere kapanırlar. Bu da onların derin saygısını artırır."*[386] Müfessir, bu âyetdeki " خشوعا " lafzının herhangi bir delil sunmadan verdiği anlam Arap lugatlarının ve dağarcıklarının verdiği manayla çok uzak

[385] Zehebî, **et-Tefsir ve'l-Müfessirûn**, c. 1, s. 266; Mevlüt Güngör, **Cassâs ve Ahkâmu'l-Kur'ân'ı**, Ankara 1989, s. 169.
[386] İsra, 17/109.

değildir. İbn Ebî Zemenîn kalpte korkunun var olması diye anlamlandırdığı“ خشوع ” kelimesini kendi fikirleri çerçevesinde ele alıp aktarmaktadır.[387]

**ÖRNEK-2:**

وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُم مِّنْ أَنفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَجَعَلَ لَكُم مِّنْ أَزْوَاجِكُم بَنِينَ وَحَفَدَةً وَرَزَقَكُم مِّنَ الطَّيِّبَاتِ أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَوَبِنِعْمَتِ اللَّهِ هُمْ يَكْفُرُون

*“Allah, size kendi cinsinizden eşler var etti. Eşlerinizden de oğullar ve torunlar verdi ve sizi temiz şeylerden rızıklandırdı. Öyleyken onlar batıla inanıyorlar da Allah'ın nimetini inkâr mı ediyorlar*?”[388] İbn Ebî Zemenîn, âyette istifhamın delalet ettiği manaya işaret ettikten sonra, “ الباطل ” kelimesinin iblis ve şeytan anlamlarına geldiğini öne sürmektedir.[389] Hak kelimesinin tam zıttı olan batıl kelimesi, batıla öncülük eden şeytan yerine de kullanılabilmektedir.

**ÖRNEK-3:**

وَقُلْ جَاء الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا

*“De ki: Hak geldi, batıl yok oldu. Şüphesiz batıl, yok olmaya mahkumdur.”*[390]
İbn Ebî Zemenîn, âyetindeki “زَهُوقًا ” kelimesine dağılıp giden anlamı vermektedir.[391]

Görüldüğü üzere müfessir dilin olanaklarından faydalanarak herhangi bir rivâyet zincirine bağlı kalmadan bazı kelimeleri Arap dili çerçevesinde tefsir etmiştir.

[387] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 3, s. 45.
[388] Nahl, 16/72.
[389] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 2, s. 411.
[390] İsra, 17/81.
[391] İbn Ebî Zemenîn, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz,** c. 3, s. 37.

# SONUÇ

İbn Ebî Zemenîn, Endülüs bölgesinin tefsîr ilmi açısından ilk dönem diyebileceğimiz bir dönemde tefsîr alanında eser veren önemli bir müfessirdir. Yaşadığı dönem, Endülüs Emevilerinin bölgede hilafetinin sürdüğü ve ilmi çalışmalar açısından önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. İbn Ebî Zemenîn fakih olma özelliği ile ön plana çıkmış olsa da tefsîr zühd ve takva alanlarında birçok eser kaleme almıştır. Ailesinin ilimle meşgul olmasından dolayı küçük yaşlarda ilmi faaliyetlere başlamış daha sonra farklı bölgelerde birçok âlimden çeşitli dersler almıştır. Müfessirin ilmi faaliyetleri, ders almakla sınırlı kalmamış birçok önemli ilim adamının yetişmesinde büyük emekler ortaya koyarak öğrenciler yetiştirmiştir. İbn Ebî Zemenîn hayatını ilimle geçirip itikadi anlamda selef ulemasının yolunu benimsemiştir. Fıkıh açısından Mâliki olan İbn Ebî Zemenîn, fıkıh ilmiyle alakalı önemli eserler de kaleme almıştır.

İbn Ebî Zemenîn'in Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz adlı eseri günümüze kadar ulaşan tefsirlerdendir. Elimizde ki bu eser, müfessirin kendi yaşadığı dönem dikkate alınırsa sade ve anlaşılır bir dil kullandığını ifade edebiliriz. Aynı zamanda bu tefsîr, gereksiz ayrıntılara yer vermekten kaçınarak başından sonuna kadar aynı üslupla yazılmıştır. İbn Ebî Zemenîn ilk dönem müfessirlerinden biri olan Yahya bin Sellam'ın tefsîrini ihtisar etmiştir. Müfessir, söz konusu eserin mukaddimesinde bu eseri ihtisar etmesinin en büyük gerekçesi olarak ilim talebelerinin istifade etmelerini sağlama ve bu konuda onlara yardımcı olma amacı taşıdığını dile getirir. Bu amaçla İbn Ebî Zemenîn, eserdeki tekrarları atarak hadisleri kısalttığını söylemiştir.

Eser hem ilk dönem tefsîrini yansıtması hem de Endülüs tefsîr anlayışını ortaya koyması açısından büyük bir öneme haizdir. Bu çalışmada ilk dönem tefsîr anlayışının Endülüs geleneğiyle buluşmasını gün yüzüne çıkarmak amaçlanmıştır. Bu amaçla çalışmamızın giriş bölümünde araştırmamızın konusunu ve yöntemini ortaya koyduk. Bununla beraber çalışmamızın alt yapısını oluşturacak genel bilgileri aktardıktan sonra Endülüs tefsîr geleneğine değindik. Bu bölge tefsîr ilmiyle sonradan tanışmış olmasına rağmen hicri ikinci asırdan sonra bu alanda birçok eser

kaleme alınmıştır. Daha sonra çalışmamızda İbn Ebî Zemenîn hayatına genişçe yer verdikten sonra yaşadığı dönemi genel hatlarıyla paylaşmaya gayret gösterdik.

İbn Ebî Zemenîn Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz adlı bu eserinde Kur'ân'ı kelime kelime baştan sona tefsîr etmemiştir. Kur'ân'ın tertip sırasına bağlı kalarak ve gerekli gördüğü yerleri tefsîr etmiştir. Metot olarak rivâyet yöntemi ağır olarak eserinde hissedilmektedir. Aynı zamanda sebeb-i nüzûla çokça değinmiş bu meselelerle ilgili olarak bilgiler vermiştir. İlahi mesajın sûre ve âyetleri arasındaki bağlantıları ele alarak değerlendirmiştir. Âyetlerin çoğunun ihtiva ettiği durumlara işaret ederek okuyucuyu yormadan açık ve anlaşılır bir dil kullanmıştır. Sahabe ve tabiinden birçok nakil yaparak eserin aslını korumaya da gayret göstermiştir. Yahya'nın görüşlerinin aktarıldığı yerde "Yahya dedi" ifadesini kullanmıştır. Kendi görüşlerini aktarırken de "Muhammed dedi" ifadelerini kullanmıştır.

Müfessir, eserinde çok sık olmasa da Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsîrine yer vererek âyetleri birbirleriyle ilişkilendirmeye ve anlam zenginliğini arttırmaya çalışmıştır. Müfessirin âyetleri tefsir ederken sünnete daha çok başvurmuş ancak senetten bahsedilmemektedir. Çoğu zaman mevkuf haber denilen sahabe sözlerini tefsîrinde âyetleri açıklamada önemli bir yöntem olarak kullanmıştır. Tâbiûn kaynaklı tefsirle alakalı olarak aktarılan riveyetlerle de âyetleri tefsîr etmiştir. Hadis ve sahabe kavliyle tefsîr ederken aktardığı rivâyetleri tenkide tabi tutmadan nakilci bir tavırla aktarmıştır. Müfessir, âyetleri tefsîr ederken merfu rivâyetlerden sık sık istifade etmiştir. Ancak bu hadis rivâyetlerinin senet zincirlerine hiç yer vermediği gibi çoğu hadisi Yahya kanalıyla veya başka bir âlim kanalıyla aktarmaktadır. İbn Ebî Zemenîn, âyetlerin yorumlanmasında sahih, hasen, zayıf ve uydurma rivâyetlere yer verdiği gibi kudsî hadislere de genel anlamda yer vermiştir. Müfessirimiz, tefsîrinde kelâmla ilgili meselelere pek yer vermemiştir. Aynı zamanda ahkâma dair âyetlerle ilgili de fazla detaya girmemiştir. Fıkıh âlimi olarak şöhret bulmasına rağmen tefsîrine bu yönünü çok fazla yansıtmamıştır. Bu da eseri ihtisar ederken ilmi kişiliğinin kalitesini göstermesi açısından önemlidir.

Müfessir, eserinde Kur'ân ilimlerine genişçe yer vermiştir. Kıraat vecihlerine değinmiş, hangi kıraat âliminden nakilde bulunduğunu aktarmış, bu kıraatleri mana bakımından ele almış; Genel olarak her âyette kıraate değinmiş, bazen de kıraatteki

farklılıklara anlamsal açıdan geçirmiş olduğu mana farklılığını göstermeye çalışmıştır. Kur'ân ilimlerine dair önem verdiği bir diğer konu mekki-medeni konusudur. Müfessir, sûrelerin mekki ve medeni oluşlarını sûre başlarında belirtip konuyla ilgili ihtilafları ortaya koymuştur. Eserde göze çarpan bir diğer Kur'ân ilmi ise Sebeb-i nüzûl'dur. Bu konuya da genişçe yer vererek birçok nakilde bulunmuştur. Bununla beraber müfessirin rivâyetlerle alakalı olarak herhangi bir tenkitte bulunmamıştır. Bu da müfessirin eleştiriye uğramasına sebep olmuştur.

Geçmişten geleceğe Kur'ân ilimlerinin en önemli meselelerinden biri olan nesh meselesini de tefsîrinde çokça işlemiştir. Hatta neshi o kadar geniş tutmuştur ki birçok âyeti nesh çerçevesinde ele almıştır. Âm ve Hâs meselesini tefsîrinde işleyen müfessir bu konuda eserini zenginleştirmiştir. Bazı yerlerde peygambere özel olarak hitap ettiğini düşündüğü âyetlerde bu durumu zikrederek konuyla ilgili âyetleri tefsîr etmiştir. Tefsîr ilmi açısından belki de en problemli kabul edilecek mesele israiliyyât meselesidir. Müfessir bu konuda eleştiriye maruz kalmıştır. Çünkü israili haberlere çokça yer vermiş ve bunları herhangi bir senet tenkide de tabi tutmamıştır. İbn Ebî Zemenîn genel anlamda peygamberlerle ilgili haberlerde, geçmiş milletlerle ilgili kıssalarda, vb. diğer konularda israilîyyat içeren haberler naklettiği gözlerden kaçmamaktadır.

# KAYNAKÇA


KUR'ÂN-I KERİM

ATÇEKEN, İsmail Hakkı, **Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr,** Araştırma Yayınları, Ankara 2002.

ATİK, Kemal, **"**Endülüs ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri", **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1985, sayı: 2.

AYDEMİR, Abdullah, **Tefsîrde İsrailiyyat**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1979.

ABDÜLKÂDİR, Muhammed Salih, **et-Tefsîrve'l-Müfessirûnfi'l-Asri'l-Hadîs**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1424/2003

_____, **Ebû's-Su'ûd Efendi'nin Tefsîr Metodu**, DİB. Yay. Ankara, 1993.

ALBAYRAK, Hâlis, **Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine**, Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsîri, İstanbul 1993.

_____, "Mübhemâtü'l-Kur'ân İlmi ve Kur'ân Tefsîrindeki Yeri", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 32, Ankara, 1992.

ARSLAN, Karaoğlan, "Endülüs Tefsîr Mirasına Panoramik Bir Bakış", *Bayburt* **Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2017

ABDURRAHMAN, Aişe, **el-İ'câzü'l-Beyânî li'l-Kur'ân ve Mesâilü İbnü'l-Ezrak**, Dâru'l- Meârif, yrs.,trz.

AKGÜL, Muhittin, "Mukattaa Harfleri ve Kur'ân İ'câzındaki Yeri", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 14

ATEŞ, Süleyman, **Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri**, Beyan yay. İstanbul 2002.

ALTUNDAĞ, Mustafa- Duman, M. Zeki, "**Hurûf-ı Mukattaa",DİA**, İstanbul, 1998

ÂMİDİ, Muhammed, (ö. 631/1233). **el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm**, (Thk. Seyyîd Cemîlî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1404/1984

ATAR, Fahrettin **Fıkıh Usûlü**, İFAV Yay. İstanbul, 1998, s. 188-189

BARDAKOĞLU, Ali **"Âm",DİA**, İstanbul, 1989.

BİRIŞIK, Abdülhamit Hüseyin Abdülhâdî Muhammed, "**Mübhemâtü'l-Kur'ân**", DİA, İstanbul, 2006

BAL, Faruk, **Endülüs Emevî Devleti Sosyo-Ekonomik Yapısı** (756–1031) (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, **Tefsîr Tarihi**, İstanbul 1974

BROCKELMAN, Carl, **Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî** (I-VI), Ararçaya çev. Abdulhâlim en-Neccâr, Dâru'l-Me'ârif, 4. Baskı, Kahire 1977.

BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. Mugîre, **el-Câmi'u'sSahîh: Sahîhu'l-Buhârî**, Dâru İbn Kesîr, 1. Baskı, Dimaşk/Beyrut 2002.

BAĞDÂDÎ, EbûBekrAhmed b. Ali b. Sâbit Hatîb, **Târîhu Bağdâd** (thk. Dr. Beşşâr Avvâd Ma'ruf), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût 2002.

CERRAHOĞLU, İsmail, **Yahyâ b. Sellâm ve Tefsîrdeki Metodu**, Ankara 1970.

_____, **Kur'ân Tefsîrinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller**, Ankara 1968.

_____, **Tefsîr Tarihi**, Ankara 1996.

_____, **Tefsîr Usûlü**, Ankara 1993.

_____,**Yahyâ b. Sellâm**" DİA İstanbul 2013.

CÜRCÂNÎ, Ali b. Muhammed b. Ali, **Kitâbu't-Ta'rîfât**, Thk: İbrâhim el-Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 2002.

CENGİZ, Emin "İbn Ebî Zemenîn (324-399/935-1008) ve Tefsîrdeki Metodu". **Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 4, sayı. 7 (2017)

ÇAKICI, İrfan, **İmam Şâtıbî ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2007.s.79

ÇETİN, Abdurrahman, **Kur'ân İlimleri ve Kur'ân Tarihi**, Dergah Yay., _st., 1982.

DUMAN, M. Zeki, **Uygulamalı Tefsîr Usulü ve Tefsîr Tarihi**, Kayseri, 1992,

DEMİRCİ, Muhsin. **Tefsîr Tarihi**. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2008.

_____,**"Esbâb-ı Nüzûl**", **DİA**, İstanbul, 1995

DABİYYİ, Ebû Ca'fer, **Beğıyyetü'l-Mültemis fî Târîhi Ricâli Ehli'l-Endelüs,** Dâru'l-Kitâbi'l- Arabiyyi, Kahire 1967

DÂVÛDÎ, Muhammed b. Ali b. Ahmed Şemsuddîn **Tabakâtu'l-Mufessirîn li'd-Dâvûdî**, thk. Komisyon, Dâru'l-Kütübi'l-'İmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1983

DUMLU, Ömer, **Kur'ân'da Bazı Kavramlara Bakış**, Anadolu Yayınları, İzmir, 1999.

EBÛ DAVUD**,** es-Sicistanî, Süleyman b. Eş'asel-Ezdî, (275/883), ***es-Sünen,*** nşr. M.M. Abdulhamid y.y. trz.

EZHERİ, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed, **Tehzibü'l-Lüga**, Beyrut, 2001

EBÛ DAVUD**, es-Sünen** (I-VI), Kitabu's- Savm, Bab: 17.Mısır, 1371/1952.

EBÛ HAYYÂN, El-Endulûsi, ***Tefsîru Bahri'l-Muhît***, Mısır 1328.

EBÛ ŞÂME***, İbrâzu'l-Mea'âni min Hırzi'l-Emâni,*** thk. İbrahim Avvad, Mısır 1981.

EBÛ SAÎD, **TârîhuibniYunûs el-Mısriyyi,** Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyyi, Beyrut 1421

EBU ŞUHBE, Muhammed b. Muhammed, **El-İsrailiyyatve'l-Mevzuat fi Kütübi't-Tefsîr**, Kahire, trz.

EBÜ'L-FELÂH Abdülhay İbn'ul- İmad el-Hanbelî, **Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men zeheb,** Dar'ul- Meysere, Beyrut 1978.

EBU'L-ARAB, **Tabakâtüulemâiİfrîkıyye**, Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnâniyyi, Lübnan, trz.

EL'AK, Halid Abdurrahman, **Usulu't-Tefsîr ve Kavaidulı**, Dımaşk, trz.

FARAZÎ, Ebu'l-VelidİbnTarih-i Ulema el-Endelüs, Daru'l-Mısriyye, Mısır 1966.

FERÂHİDİ, Halil bin Ahmed, **Kitabu'l-Ayn**, thk. Abdulhamid el-Hendâvî, Beyrut 2003.

FERRÂ, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd, (207/822), **Ma'âni'l-Kur'ân,** Mısır 1955.

FİERRO, Maribel "Endülüs'te Tasavvufa Muhalefet", **Uludağ Üniversitesi İlâhiyât Fakültesi Dergisi**, çev: Semih Ceyhan, Bursa 2009

GEZER, Süleyman **"**Kur'ân'daki Belirsiz Anlatımlar/Mübhemât Sözlü Dil Bağlamında Bir Yaklaşım", **Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 2, Çorum, 2002.

GÜNGÖR, Mevlüt "**Cassâs ve Ahkâmu'l-Kur'ân'ı**" Ankara 1989.

HANBELÎ, Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb**, thk. Abdulkadir el-Arnâvût, Mahmud el-Arnâvût, Dâru İbn-i Kesîr, 1. Baskı, Beyrut 1986.

HAMEVÎ, Yâkût b. Abdullâh **Mu'cemu'l-Buldân**. 5 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.

HAFNÂVÎ, İbrahim **Dirâsât fi 'l Kur'ân-i'l-Kerîm**, Dâru'l-Hadîs, Kâhire trz.

HAMİD Ebu Zeyd, **İlahi Hitabın Tabiatı -Metin Anlayısımız ve Kur'ân İlimleri Üzerine,**(Çev. : Mehmet Emin Maşalı), Kitabiyyat, Ankara 2001.

İBN MANZÛR, Muhammed b. Mükerremel-İfrîkî el-Mısrî, **Lisânü'l-Arab**, Dâru Sâdır, Beyrut, trz.

İBN KESÎR**,** İsmâ'îl b. Ömer **el-Bidâye ve'n-Nihâye,**(nşr. Abdurrahmân ed-Dûkî ve Muhammed Gâzî Beydûn), Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, üçüncü baskı, 1998

İBNFARİS, Ebu'l-HüseynAhmed, **Mu'cemuMekâyîsi'l-Lüga**, Mısır, 1979.

İBN-İ HANBEL, Ahmed, (241/855), **Müsned,** Mısır 1313.

İBNTEYMİYYE Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâmel-Harrânî (728/1328), **Mukaddimetün fi Usûli't-Tefsîr**, s.50, Dâr'ul-Mektebetü'l-Hayat, Beyrut, 1980.

İBNÜ'L-CEZERÎ, **en-Neşr fî'l Kırâ'ati'l-Aşr**, Dımaşk 1345.

İBN ATİYYE, **Fihrisü ibn Atiyye**, tahk. Muhammed Ebû'l-Ecfân-Muhammed ez-Zâhî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1983.

İBN BEŞKUVÂL, **es-Sılatü fî târîhi'l-eimmeti'l-Endelüs**, neşr. Es-Seyyid İzzet el-Attâr el-Hüseynî, Mektebetü el-Hânecî, 1955.

İBN EBÎ ZEMENÎN, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîz**, thk. Hüseyin b. Ukkâşe, Muhammed Mustafa el-Kenz, Kâhire 2002.

_____,**Tefsîru İbn Ebî Zemenîn ve Huve Muhtasaru Tefsîri Yahyâ İbn Sellâm** (I-II), thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 2003.

İBN HALDUN, Mukaddime, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2008.

İŞBİLÎ, İbn Hayr, Fehrese (haş. Muhammed Fuad Mansûr), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyyi, Beyrut 1998.

İBN ZÜBEYR, Ebu Cafer Ahmed bin İbrahim bin Zübeyr, **Sılatu's-Sıla,** tahkik. Abdusselam el-Herâsî, neşr. Vezâratu'l- Evkaf ve'ş-Şuun el-İslamîyye, Mağrib 2015.

İBN ESİR, Ebü'l-HasenİzzüddînAlî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, **el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb,** neşr. el-Kudsî, Kahire, h.1358

İBN FARHÛN, el-Mâlikî, **ed-Dîbâcu'l-Mezheb fî Ma'rifeti A'yâni 'Ulemâi'l-Mezheb**, tahkik. Muhammed el-AhmedîEbû'n-Nûr, Dâru't-Turâsli't-Tab'i ve'n-Neşr, Kahire, trz.

İBN KESÎR, İsmail b. Kesîr el-Kuraşi, **Tefsîru'l-Kur'âni'l- Azim**, 4. Baskı, İstikamet Matbaası, Kahire,1375/1956

_____, **el-Bidâye ve'n-Nihâye,**(nşr. Abdurrahmân ed-Dûkî ve Muhammed Gâzî Beydûn), Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, üçüncü baskı, 1998.

KANDEMİR, Yaşar, "**Bakî b. Mahled**", DİA, c.4.

KURTUBÎ, Şemsuddîn Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed, (v.671) **el-Câmi'uli Ahkâmi'l-Kur'ân,** Beyrût 1989.

KEHHALE, Ömer Rıza, **Mücemu'l-Müellifin**, Matbaatu't-Terakki Dımeşk 1957.

KENÛNÎ, Abdüsselâm Ahmed **el-Medresetü'l-Kur'âniyyefi'l-Magrib**, Mektebetü'l-Maârif, Rabat 1981.

KOÇ, Mehmet Akif, "**Endülüs Tefsîrciliği Üzerine Bir Giriş Denemesi**", İslâmiyât, sayı: 3, Ankara 2004

KÂDÎ İYÂZ, Ebû'l-Fadl, **Tertîbü'l-Medârik ve Tagrîbü'l-Mesâlik**, c.4,s.672-674. tahkik. Saîd AhmedA'râb, Matbaatü el-Muhammedî, Mağrib 1973

KARATAŞ, Ali **"**Endülüs Tefsîr Geleneği ve Müfessir İbn Ebî Zemenîn (324-399/935-1008)". **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**

KOCA, Ferhat, **"Has",DİA**, İstanbul, 1997

KÖSE, Saffet **"İbn Ebû Zemenîn**", DİA, İstanbul 1999.

KURTUBÎ, **Ebû'l-Arab, Tabakâtü ulemâi İfrîkıyye**, Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnâniyyi, Lübnan t.y

MEŞÎNÎ, Mustafa İbrâhîm, **Medresetü't-Tefsîrfi'l-Endelüs**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1986.

MAHLÛF, Muhammed b. Muhammed b. Ömer b. Kâsım, **Şeceratu'n-Nûr ez-Zekiyye fî Tabakâti'l-Mâlikiyye (I-II)**, thk. Abdulmecîd Hayâlî, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 2002.

MUKRÎ, Şihâbü'ddîn Ahmed bin Muhammed, **Nefhu't-tayyib**, thk. İhsan Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut 1990–1997

ÖZEL, Mustafa, **Kur'ân ve Tefsîr Terimleri Sözlüğü**, Birleşik Matbaacılık, İzmir, 2005.

ÖZKUYUMCU, Nadir, **"Kayrevan**", DİA 2002.

ÖZDEMİR**,** Mehmet **"Endülüs**", DİA, İstanbul 1996.

**_____,Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih**, TDV Yayınları, Ankara 2012.

**_____,Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet**, TDV Yayınları, Ankara 2012.

**_____,Muvelledun,** DİA, İstanbul 2006

ÖZDEMİR, Mehmet Turhan**, Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih**, TDV Yayınları, Ankara 2012.

RÂZÎ Ebû Abdillah Muhammed b. Ömer Fahreddîn, (ö. 606/1210). **el-Mahsûl fî İlmi Usûli'l-Fıkh**, (Thk. TâhâCâbirFeyyâz el-Ulvânî), Müessesetü'r-Risale, 1412/1992

RÛMÎ, Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman, **Menhecu'l-Medreseti'l-Endulusiyyeti fi'tTefsîr,** Mektebetu't-Tevbe, Suudi Arabistan 1997.

RÂĞIB EL-İSFEHÂNÎ, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed, **el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân**, Haz: Muhammed Halîl 'Aytânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2001.

SAFEDÎ, Salâhuddîn Halîl b. Eybek, **el-Vâfîbi'l-Vefeyât**, thk. AhmedelArnavût, Tezekkî Mustafa, Dâruİhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1. Baskı, Lübnan 2000

SUYÛTÎ, Celâluddîn Abdurrahman, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, thk. Ali Muhammed Ömer, MektebetuVehbe, 1. Baskı, Kahire 1976

SEZGİN, Fuat **Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî**, çev. Mahmud Fehmi Hicâzî, Câmi'atu Melik Suud, Suudi Arabistan 1991.

SERİNSU, Ahmet Nedim, **Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûl'ün Rolü**, İstanbul,1994.

SERAHSİ, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed, (ö. 483/1090). **Usûlü's-Serahsî,** (Thk. Ebü'l-Vefa el-Afgânî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1414/1993.

_____, **Mebsût**, Mısır 1324.

SABBAĞ, Muhammed b. Lutfi, **Buhus Fi Usuli't-Tefsîr,** el-Mektebü'l-İslamî, Beyrut, 1988.

SUYÛTÎ, Celâlüddin Abdurrahman **Tabakâtü'l-müfessirîn**, thk. Ali Muhammed Ömer, MektebetüVehbe, Kahire 1976.

_____, **el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân**, Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 2004.

SAHİB, İsmail bin Abbad, **El-Muhit fi'l-Lüga**, Beyrut, 1994.

SALİH, Subhi, **Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Beyrut 1965.

TABERİ, Muhammed b. Cerîr, **Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Ayi'l-Kur'ân, (Tefsîru't-Taberî)**, Mısır 1373/1954.

TAŞAĞIL, Ahmet, **Sakalibe,** DİA, İstanbul 2009.

TEBER**,** Hatice Cerrahoğlu **Hûd b. Muhakkem el-Huvvâri'nin Tefsîrinde Yorum Yöntemi,**(Doktora Tezi),Ankara 2004.

UKKÂŞE, Muhammed b., Ebû Abdillah, el-Kenz, Muhammed b. Mustafa, "Mukaddimetü'-Tahkîk", Tefsîru'l-Kur'ân'il azîz li-ibni ebî Zemenîn içinde.

ÜÇOK, Bahriye, İslam Tarihi Emeviler–Abbasiler, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.

VÂHIDÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed, **Esbâb-ı Nüzûl**, Dâru'l-Bâz, Mekke, 1388/1968

VÂFÎ, İbrâhîm Ahmed "**et-Tefsîr Ve Ulûmu'l-Kur'ânibi'l-Garbi'l-İslâmiyyimine'l-Karni's-Sânî ile'l-Karni's-Sâmini'l-Hicrî"**, es-Sicillü'l-IlmiyyüliNedveti'l-Endelüs, haz.: Abdullah b. Ali ez-Zeydân, vd., Riyad 1996.

YAHYÂ B. SELLÂM, Ebû Zekeriyyâ b. EbîSa'lebe et-Teymî, **TefsîruYahyâ b. Sellâm,** thk. HindŞelebî, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 2004

YAŞAR, Hüseyin **Kur'ân'da Anlamı Kapalı Âyetler**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1997.

YILDIZ, Hakkı Dursun **Berberiler**, DİA, İstanbul 1992.

YİĞİT, İsmail **Mevâli,** DİA Ankara 2004

ZEBÎDİ, Seyyid Muhammed Murtaza el-Huseyni, , **Tacu'l-Arus,** Kuveyt 1973.

ZERKÂNÎ, Muhammed Abdülazîm, **Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, DâruİhyâI'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire, 1980.

ZEHEBİ, Muhammed Hüseyin, **et-Tefsîr ve'l-Müfessirun**, Kahire 1381/1961.

**_____, el-İsrâiliyyât fî't-Tefsîr ve'l-Hadîs**, Kahire 1391/1971.

**_____,SiyeruA‘lâmi’n-Nubelâ**. thk. Şu‘ayb Arnavûtv. dğr. 27 cilt. Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1996

**_____,Târîhu’l-İslâm ve Vefeyât el-Meşâhîrve’l-A‘lâm**, thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma‘rûf, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1. Baskı, Beyrut 2003

**_____,el-İ’ber fi Haberi Men Ğaber,** c.2,s.196, tahkik. Muhammed Saîd Besyunî Zeğlul, Daru’l- Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, trz.

ZERKEŞÎ, Bedrüddin, **el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân**, Mısır 1957.

ZİRİKLÎ, Hayruddîn **el-A‘lâm (KâmûsTerâcim)** , Dâru’l-‘İlmi’l-Melâyîn, 15. Baskı, Beyrut 2002